

בריחה מתמשכת של שרידים*

(יציאת יהודים מן הארצות הבלטיות בשלהי מלחמת העולם ה-2
ולאחריה 1944-1946)

דב לוין

מוקדש לאברהם ישפן

מהפעילים הראשונים של תנועת 'הבריחה' בליטא

מבוא: הרקע

עוד בתקופה שבה היו קהילות ישראל בארצות הבלטיות (בעיקר ליטא ולטביה), הן נודעו בזיקתן האמיצה לתנועת 'חיבת ציון', ובהשתתפותן הפעילה בגלי העלייה השונים. גלי עלייה אלה הגיעו לשיא בעת עצמאותן המדינית של הארצות הבלטיות, בין שתי מלחמות העולם, ובעיקר באמצע שנות ה-30.¹ אותן שנים היו גם שנות פריחה ותנופה לפעילות התוססת של המחנה הציוני בארצות אלה. המפלגות ותנועות הנוער שלטו ברחוב היהודי בכל עיר ועיירה. בליטא בלטו במספרן ובפעילותן² התנועות שהיו מאוגדות ב'החלוץ' ובמה שנקרא אז 'גוש ארץ-ישראל העובדת' – כמו 'השומר הצעיר', 'החלוץ הצעיר', וכדומה – וכן בית"ר, 'הנוער הציוני', 'בני עקיבא' ועוד. לטביה הייתה ערש לידתן ומעוזן של שתי תנועות

* מאמר זה מסתמך על ממצאים ראשוניים מתוך מחקר רחב, הנערך במסגרת המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, על יהודי האזורים שסופחו לברית-המועצות תחת השלטון הסובייטי במלחמת-העולם השנייה. המאמר הוכן בסיוע קרן אדם ופלה סטרקופף (Adam and Pella Starkopf Fund).

ציוניות-עולמיות: בית"ר ונצ"ח ('נוער ציוני חלוצי'). שתי התנועות הנ"ל פעלו גם באסטוניה. כל המפלגות הציוניות על חבריהן, התנועות, אלפי הבוגרים של מוסדות החינוך העבריים ובני משפחותיהם, וכן סתם יהודים 'של כל ימות השנה' שימשו מאגר גדל והולך של מועמדים לעלייה לארץ-ישראל. לא ייפלא על כן, שהעלייה מהארצות הבלטיות נמשכה גם לאחר הגבלתה על-ידי הבריטים, כדרכים עקיפות ואף במסגרת הבלתי-ליגלית שכונתה 'עלייה ב', על-ידי חתונות פיקטיביות, ועל-ידי ביקור בארץ במסגרת תיירות או כמשתתף במכביה.³

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נמצאו בארצות הבלטיות כ-350,000 יהודים, לפי הפירוט הבא: באסטוניה – כ-5,000 נפש, מהם כמחצית בעיר הבירה טאלין, בלטביה – כ-95,000, מחצית מהם בעיר הבירה ריגה ובדווינסק. בליטא – כ-250,000 ומהם כמחצית בבירה הזמנית קובנה ובבירה העתיקה-החדשה וילנה. עיר זו, אשר במשך כ-19 שנים הייתה תחת שלטון פולני, הוחזרה לליטא באוקטובר 1939, לאחר חלוקת פולין בין גרמניה לברית-המועצות. סמוך לכך הגיעו לוילנה, בצורה סטיכית וגם מאורגנת, כ-15,000 פליטים יהודים מפולין, מהם כשליש היו חברי תנועות-נוער ומפלגות ציוניות ואחרות. מטרת כולם הייתה יציאה אל מעבר לים: לארץ-ישראל, לאמריקה או לארצות אחרות. תוך כדי כך סופחו הארצות הבלטיות, בקיץ 1940, לברית-המועצות והפכו לרפובליקות סובייטיות, על כל המשתמע מכך, כגון פיזור המפלגות והתנועות ואיסור יציאה לחוץ-לארץ. למרות הסיפוח גיאותו הסובייטים להרשות לכ-5,000 יהודים לצאת לארץ-ישראל וליבשת אמריקה. הדבר התאפשר כתוצאה ממאמצים עליונים של הפליטים עצמם ובהתערבות גורמים בעלי השפעה, מקומיים ובעולם היהודי, וכן הודות לסיוע של קונסוליות זרות אחדות שעדיין פעלו בקובנה ובריגה. יש לציין, כי הסכמתם המפתיעה של הסובייטים הייתה זמנית – לתקופה קצרה בלבד – והתייחסה אך ורק לפליטים מפולין ולא ליהודים מקומיים.⁴ הללו השלימו עם הגזרה, כשם שקיבלו את יתר ההגבלות שנכפו עליהם בעקבות הסובייטיזציה המואצת. רק מעטים במחנה הציוני, ובמיוחד חברי תנועות-נוער, המשיכו לפעול במסגרות מחתרתיות מאולתרות. הפעילות התמקדה בעיקר בתחום הרעיוני-התרבותי, ומיעוטה היה בנושא העלייה: הגשת סיוע לחבריהם, הפליטים מפולין, וחיפוש נתיבים ותחבולות לעלייתם הם.⁵ ללא קשר לפעילות מחתרתית זו נערכו מאסרים והגליות לסיביר בקרב פעילים בחוגים פוליטיים וחברתיים, שכוננו 'אויבי העם'. הגל האחרון והגדול ביותר של הגליות נערך בכל הארצות הבלטיות ב-14 ביוני 1941.⁶

שבוע ימים לאחר מכן פלשו כוחות גרמניה הנאצית לברית-המועצות ותוך זמן קצר כבשו את הארצות הבלטיות. בפרק זמן זה הספיקו כ-30,000 יהודים לברוח למעמקי ברית-המועצות. בין הבורחים היו רבים מחברי מפלגות ציוניות ותנועות-נוער, מהם גם כאלה שהיו צפויים להגליה. אחדים כרכו את מסע הבריחה

לפנים ברית-המועצות בניסיון לעבור את הגבול מפרס או מאפגניסטן ומשם להגיע לארץ-ישראל.⁷ רק בודדים הצליחו. רוב הנותרים התגייסו לדיוויזיות הבלטיות בצבא האדום, והמשיכו בדרך זו או אחרת לטפח את כמיהתם לעלייה לארץ.⁸ רע ומר, וללא כל השוואה לקורות הבורחים והגולים, היה גורלם של הנותרים תחת הכיבוש הנאצי. רובם נטבחו בידי הגרמנים ומשתפי הפעולה המקומיים. מעטים הושארו בחיים, למטרות שעבוד למאמץ המלחמתי הגרמני. הם רוכזו לשם כך בגטאות ובמחנות שהוקמו בוויילנה, בקובנה, בשאבלי שבליטא, בריגה ובדווינסק שבלטביה ובמקומות אחרים, לרבות באסטוניה.⁹

כמעט בכל הגטאות ומחנות העבודה פעלו ארגוני מחתרת אנטי-נאציים. מטרותיהם היו מאבק מקומי, לחימה פרטיזנית והצלה.¹⁰

בתקופת הכיבוש הנאצי יצאו ליערות מהגטאות וממקומות שונים כ-2,000 איש ואישה, חברי ארגוני המחתרת ואחרים, והצטרפו ברובם ליחידות פרטיזניות סובייטיות.¹¹ באחדות מן היחידות האלה ביערות רודניקי, שבהן פעלו יהודים מוויילנה (בפיקודם של א' קובנר ואחרים) ומקובנה, פעלה מעין מחתרת ציונית, שמיקדה את פעילותה בטיפוח קשרים, העברת מידע וסיוע הדדי בין החברים. בקיץ 1944 פתח הצבא האדום במתקפה עזה ומוצלחת לכיוון מערב, על מנת לשחרר את הארצות הבלטיות. בין היתר השתתפו בה הדיוויזיות הליטאיות, הלטביות והאסטוניות, שבהן שרד עדיין מספר ניכר של חיילים יהודיים. תוך כדי נסיגתם הספיקו הגרמנים לתסל חלק מן היהודים האחרונים בגטאות ובמחנות העבודה ולפנות חלק נוסף למחנות ריכוז בגרמניה. מעטים נמלטו והתחבאו עד יעבור זעם. כאשר שחרר הצבא האדום, בסיוע פרטיזנים מיערות רודניקי, את וילנה ב-13 באוגוסט, נמצאו שם כ-250 יהודים בלבד. בקובנה, אשר שוחררה ב-1 באוגוסט, נמצאו כ-150-200 יהודים. בשאבלי, אשר שוחררה בין שני התאריכים הנ"ל, נמצאו עשרות אחדות של יהודים. כאשר שוחררו שטחי מערב ליטא, במועד מאוחר יותר, נמצאו בהם יהודים בודדים בלבד.¹² בריגה וכן גם בשטחי אסטוניה, אשר שוחררו רק בסוף שנת 1944, נתגלתה תמונה מתרידה יותר: בבירה, ריגה, נמצאו בימים הראשונים לשחרורה כ-100 יהודים. בכל אסטוניה היו עשרות אחדות בלבד, רובם ככולם יהודי ליטא ומתי-מעט מהיהודים המקומיים.

עם התייצבות השלטון הסובייטי בארצות הבלטיות הלך וגדל לאיטו מספר השרידים היהודיים: בנוסף לפרטיזנים החלו להגיע בודדים ובעלי משפחות ממקומות מחבוא בעיירות ובכפרים. כן החלו לחזור הפליטים שברחו ב-1941 לפני רוסיה ועתה נמצאו בשירות צבאי או ממלכתי אחר. לאחר סיום המלחמה ב-9 במאי 1945 שוחררו גם מרבית החיילים הוותיקים בדיוויזיות הבלטיות, והתאפשר שובם של נכי מלחמה והמוני פליטים אשר ישבו עד אז באסיה התיכונה ובמקומות אחרים בפנים ברית-המועצות. החלו להגיע גם היהודים המקומיים ששרדו ממחנות הריכוז

בגרמניה. לימים התחילו להסתנן לארצות הבלטיות שרידי הגולים מן המקומות הנידחים בתוך ברית-המועצות.

כשנה לאחר תום מלחמת העולם השנייה כבר מנתה האוכלוסייה היהודית הוותיקה בארצות הבלטיות כ־14,000 איש, כ־4% ממספרם בתחילת המלחמה. מספר זה לא כלל את האלפים האחדים (ככל הנראה שלושה) שיצאו בפרק זמן זה לארץ-ישראל או לארצות אחרות.

יציאתם של אלפים אלה לא הייתה מקרית. היא הייתה מכוססת על שני מוטיבים עיקריים: א. שלילה מוחלטת של ארץ מגוריהם הקודמת, שהפכה לבית-קברות ענק לבני עמם ולמשפחותיהם; ב. התנגדות נפשית עזה להמשך החיים בתוך האוכלוסייה הלא-יהודית, אשר הייתה שותפה לרצח ולשוד היהודים בצורה זו או אחרת. חלק מהיוצאים טען, כי יש לברוח 'מִיד', לכל מקום אשר ימצאוהו רגליו'. הציונים וכל מי שחלמו לעלות לארץ גרסו, כי זוהי אכן הכתובת האחת והיחידה וכי יש לממשה ללא דיחוי.

אלה ואלה לא יצאו בבת אחת. תהליך היציאה, או 'הבריחה', נמשך לסירוגין במשך למעלה משנתיים, בגלל הפרעות של השלטון הסובייטי, אשר המשיך לשלול עקרונית יציאת אזרחים לחוץ-לארץ. היו גם סיבות אישיות ופרטיות, כחיפוש קרובים וכדומה. נוסף לכך, היו בין המבקשים לצאת כאלה אשר היו מעורבים בפעילות ציבורית ומוסדית בעלת משמעות לאומית. פעילויות אלה התמקדו בנושאים הבאים: 1. מתן כבוד לחללי השואה והנצחתם; 2. גאולת ילדים מידי נוצרים ודאגה לעתידם; 3. הצלת נכסי תרבות יהודיים ושימורם; 4. הגשת סעד רפואי, משפטי וכספי לנזקקים; 5. נקמה ברוצחי יהודים.¹³

ראוי לציין, כי באחדות מן הפעילויות הללו נטלו חלק נכבד פעילים ציוניים וכן יסודות קומוניסטיים, אשר שללו מכל וכל עלייה לארץ-ישראל. יתר על כן, במקביל לפעולות הנ"ל הקימו יוצאי התנועות הציוניות, בחשאי, מסגרות ארגוניות מחתרתיות, כדי לקדם גם את נושא העלייה.

כפי שנראה להלן, תנועת הבריחה מן הארצות הבלטיות נמשכה למעלה משנתיים, עד סתיו 1946. בזמן זה כבר הייתה למרכיב נכבד מאוד של ארגון 'הבריחה' ההמוני שפעל באירופה, בהשראת המוסדות הלאומיים של ארץ-ישראל, עד להקמת המדינה. מבחינות רבות: ארגון, מסלול ומוצא גיאוגרפי, חברתי ומפלגתי של היוצאים, ניתן לאבחון בתנועת הבריחה מהארצות הבלטיות שלוש תקופות, או שלושה שלבים, אשר יתוארו להלן (ראה נספח מס' 1).

התקופה הראשונה: תכנון, זינוק ופריצת דרך, יולי 1944–ינואר 1945

בימים הראשונים של חודש יולי 1944, סמוך ליציאה מיערות רודניקי ולקראת

שחרור וילנה, התכנסו בתשאי פעילי 'השומר הצעיר' בגדוד הפרטיזנים הווילנאים, אבא קובנר, רוז'קה קורצ'אק וויטקה קמפנר, ודנו בפעולות שיש לנקוט למחרת השחרור. סוכם, כי אחת הפעולות הראשונות תהיה ליקוט השרידים והקרובים ועשיית כל מאמץ כדי להעלותם לארץ-ישראל.¹⁴ כיומיים או שלושה לאחר מכן ערכה רוז'קה ביקור חשאי אצל החברים בגדוד הפרטיזני הקובנאי ומסרה להם את הסיכומים ואת ההוראות לימים שלאחר השחרור. משם יצאה להביא דבר שליחותה זו גם ליחידות אחרות.¹⁵ פעילות דומה קוימה גם בקרב חוגים ציוניים אחרים.¹⁶ כך נולדה, למעשה, תנועת הבריחה מהארצות הבלטיות לארץ-ישראל, בשלהי מלחמת העולם השנייה.

למודי ניסיון ארגוני ולקח מחתרתי, החלו היוזמים מבין הפרטיזנים לממש את רעיון העלאת יהודים לארץ-ישראל מליטא הסובייטית כבר כימים הראשונים לשחרור וילנה מן הכיבוש הנאצי.¹⁷ אף אוהדי השלטון הסובייטי המשחרר הבינו, כי התארגנות מעין זו נחשבת לפעילות עוינת, אם לא בוגדנית. הם נאלצו, משום כך, לכלכל מעשיהם בזהירות ובסודיות גם בקרב קומץ אחיהם לגורל, ונצמדו, בשלב זה, אל חבריהם לרעיון בלבד. מטה הפעולה, שהוקם לצורך זה בוילנה, כלל על-כך נציגים של תנועות ציוניות מובהקות: אבא קובנר מ'השומר הצעיר', יצחק קובאלסקי מבית"ר, ניסן רזניק מ'הנוער הציוני'. בשלב מאוחר הוחלפו אחדים מהם וצורפו גם פעילים מ'החלוץ הצעיר-דרור', מ'בני עקיבא' ומחוגים ציוניים נוספים. למעשה, הוקם כאן תיאום ציוני דומה לזה שהתקיים בארגון המחתרתי הכללי בגטו, להוציא, כמובן, קומוניסטים ויסודות אנטי-ציוניים אחרים. ברור, כי נוצר מצב שונה לחלוטין, והיה הבדל ניכר גם בתנאי הפעילות ובעיקר במטרות.

מגישושים וכירורים מוקדמים נודע למטה הפעולה עוד בראשית סתיו 1944, כי ברומניה שרד יישוב יהודי ניכר, ולא זו בלבד, אלא שנמצאה שם נציגות קבועה של שליחים מארץ-ישראל. דוֹבַר אף על עלייה מרומניה לארץ-ישראל. החלו להסתמן אפשרויות יציאה דרומה גם דרך פולין השכנה. לפי הסכם הרפטריאציה בין פולין לליטא הסובייטית, שנחתם ב-22 בספטמבר 1944, ניתנה רשות יציאה מליטא לפור-לין לתושבי איזור וילנה ואזורים נוספים אחרים, שהיו לפני המלחמה אזרחים פולניים. הם היו יכולים להגיע לשם כמגויסי הצבא הפולני העממי.¹⁸ דרכים אלה מנעו אפשרות ליציאה ליגלית מתושבי ליטא האחרים. מסיבות אלה, וכן בשל היות פולין כבושה עדיין בחלקה הגדול על-ידי הגרמנים (החזית נעצרה ליד ורשה), ניתנה עדיפות להברחת הפעילים הציוניים מליטא לעבר רומניה, דרך עיר הגבול צ'רנוביץ. בעת ובעונה אחת הוחל בפעולה בכיוונים האלה:

א. לאתר את שרידי המחנה הציוני, לרכזם במידת האפשר בוילנה, ולוודא עמם, עקרונית ומעשית, את השתתפותם במסגרת הבריחה המתוכננת;

ב. לסייר ולבדוק את הדרך לרומניה, דרך צ'רנוביץ ודרכים אלטרנטיביות, כדי לתדרך את המיועדים ליציאה בדרכים אלה;

ג. להכין מלאי של תעודות מתאימות ולהקצות משאבים כספיים ואחרים למימון המכצע ולשימוש בשעת חירום.

שליחים מטעם המטה הגיעו ליישובים שונים בליטא ובסביבתה, להיוודע מי מן החברים נותרו בחיים וכדי להכינם לקראת הבריחה. אחד מאמצעי הזהירות שנקטו השליחים היה לפנות בתחילה לחברים מאותה תנועה ועל סמך היכרות אישית. רוז'קה הגיעה למטרה זו מווילנה לקובנה באוגוסט 1944, איתרה שם קבוצת חברים מתנועתה 'והורתה להם לעבור לווילנה, בהתחדש הריכוז התנועתי. מווילנה יעשו מאמצים למצוא דרכי עלייה'.¹⁹ לשם אותה מטרה ביקר ניסן רוניק אצל חברי תנועתו בקובנה ויצר מגע עם שרידי 'ארגון ברית ציון' (אב"צ). באופן דומה הוקם גם הקשר עם חברי בית"ר בקובנה. יוצאי תנועת 'דרור' בקובנה התארגנו מחדש, באופן עצמאי, והיוו אחד המרכיבים המרכזיים של התיאום הציוני המקומי, שפעל כאן בדרך מחתרתית ולפי המתכונת של מצו"ק בגטו קובנה.²⁰ תוך זמן קצר הורחב הקשר בין וילנה לבין קובנה ושאבלי ולמקומות אחרים.

בפרק זמן זה עדיין התנהלה המלחמה בחלקה המערבי של ליטא ובסמוך לגבולותיה בצפון ובדרום. בין המגויסים הטריים לחזית היו גם פרטיזנים לשעבר ושרידים מניצולי הגטאות. השתלבותם בשלב זה – כמו זו של החיילים הוותיקים בתנועת 'הבריחה' – הייתה מוגבלת, מסיבות מובנות, אך גם עקב החלטה פנימית שנשמרה במיוחד בקרב יוצאי 'השומר הצעיר'.²¹ רוב רובם של האנשים שהוכנסו בסוד תנועת 'הבריחה' השתלבו כך או אחרת במוסדות הממלכתיים והציבוריים. תופעה זו לא פסחה אף על הפעילים המרכזיים של תנועת 'הבריחה', כמו אבא קובנר, שהיה בין מייסדי המוזיאון ההיסטורי היהודי והיה מעורב גם בפעילות אינטנסיבית למען ציבור הניצולים במישור החינוכי, החברתי והתרבותי.²² אף על פי שהדבר ריתק פעילים למקומות עבודה, הייתה גם ברכה בתופעה זו, שכן הימצאותם אפשרה גישה נוחה לטפסים השונים ולחותמות הסודיות שבמשרדים האזרחיים, המשקיים והבטחוניים. כך, למשל, מינויו של חבר מטה 'הבריחה', יצחק קובלסקי, לנציג ההוצאה הממלכתית בידיש 'דער עמעס' בכל ליטא, אפשר לו לקבל טפסים וחותמות רשמיות של מוסד כלל-סובייטי זה. מבחינה זו נודעה חשיבות מרובה להצטרפותו של התנייל המשוחרר אברהם ישפן ('אָרְטיוס'), לפעילות התנועה: כפי קיד בכיר במועצת הקומיסרים העממיים בממשלת ליטא הסובייטית הייתה לו שליטה על הנפקת צווי-תנועה ('קומנדירובקות') ורישיונות-נסיעה חתומים בידי שרי ממשלה.²³ גם הפרטיזנית פייגלה מילשטיין, שעבדה במחלקת הדרכונים, סיפקה למטה טפסים ריקים (כולל 'רישיונות מסע') מוחתמים כדת וכדין ב'חותמות עגולות'. רישיונות אלה היו לעזר רב, משום שללא תעודות כאלה אסור היה לנוע

בדרכים, ואפילו בקטעים קצרים. מצוידים בתעודות ה'מעולות' יצאו בסתיו 1944 מווילנה ומקובנה כ־10 שליחים ושליחות גם לאזורים שמחוץ לליטא. משימתם הייתה איתור חברי תנועות ציוניות ומציאת דרכים חלופיות לרומניה (ומשם לארץ). השליחים היו בעיקר פרטיזנים וחברי מחתרת ותיקים, שהיו מנוסים במילוי שליחויות ומשימות.²⁴

שליחות שקידמה באופן משמעותי את פילוס הדרך לכיוון צ'רנוביץ הייתה זו של הפרטיזן לשעבר וחבר המטה של תנועת 'הבריחה' בווילנה, ניסן רזניק, שעבד במנהל הרכבות. הוא יצא באוקטובר 1944 לעיר רובנה, כשהוא מצויד ברישיון נסיעה מטעם המנהל, שם פגש בקבוצת פרטיזנים יהודיים, ובראשם ל' לידובסקי.²⁵ חברי הקבוצה חתרו לאותה מטרה, מאז עזבם את היערות בפברואר 1944. הם הסכימו על שיתוף פעולה מלא, וקיבלו על עצמם ארגון תחנות מעבר וקליטה לאורך ציר הבריחה: רובנה, לבוב וצ'רנוביץ,²⁶ השוכנת על הגבול עם רומניה.

שני פרטיזנים לשעבר, רוז'קה וד"ר שמואל אמרנט, השלימו את שליחותו של נ' רזניק לאחר שחזר לווילנה. לפני המלחמה ניהל ד"ר אמרנט את הסמינר העברי למורים בווילנה, ועתה פעל לשיקום שרידי התרבות היהודית בעיר.²⁷ הוא צויד בתעודה של נציג הוצאת הספרים 'דער עמעס' במוסקווה, ורוז'קה – מזכירתו. על שניהם הוטל לבדוק את אפשרויות הבריחה דרומה, לארגן נקודות מעבר נוספות ולמצוא אנשים נאמנים, שיסייעו בהברחת הגבולות.²⁸ עד הגיעם לרובנה עברו השניים את לידה, בארנוביץ וליניניאץ. שם ובמקומות אחרים הקימו נקודות מעבר וקליטה למען העתידים לבוא בעקבותיהם. ברובנה פגשו בלייזר לידובסקי וחבריו. מכאן ואילך המשיכו את הדרך יחד עם אברהם לידובסקי, אחיו של ל', דרך לבוב, סטאניסלבוב וקולומיאה. בסוף נובמבר הגיעו לצ'רנוביץ.²⁹ ד"ר אמרנט חזר לווילנה, ואילו רוז'קה עם לידובסקי הוברחו לרומניה. בבוקרשט נפגשו עם השליחים הארץ-ישראליים שפעלו במקום. בעידודם וכתוצאה מצירוף מקרים מיוחד התאפשר להם לעלות, ממש ברגע האחרון, על הספינה 'טאורוס', שהפליגה לארץ. ב־12 בדצמבר 1944 כבר היו בחיפה. כך הייתה רוז'קה לעולה הראשונה מהארצות הבלטיות לאחר השחרור.

מעבר לסמליות שבצעד נועז ומפתיע זה³⁰ הייתה בו גם משום פריצת דרך לשאר החברים הכמהים לעלייה. היו שהיססו לצאת דרך צ'רנוביץ מסיבות בטיחות³¹ ומסיבות אחרות. בסוף נובמבר, לאחר שד"ר אמרנט חזר לווילנה, הוחל על סמך דיווחו מיד בהכנות המעשיות לשיגור עשרות המועמדים ליציאה דרך צ'רנוביץ. הם צוידו בתעודות מסע מתאימות,³² נמסרו להם פרטים על ציר מסעם וכן כתובות וסימני-היכר אחרים של נקודות המעבר, שבהן ניתן לקבל לינה, הזרקה וכדומה.

בנוסף לכסף עבור הוצאות הדרך היה על כל גוסע להצטייד בסכום מסוים,³³ שנועד לתשלום עבור הברחת הגבול הסובייטי-הרומני.

שיגור היוצאים נכנס להילוך גבוה בתחילת דצמבר 1944. ראשון היוצאים היה ד"ר אמרנט, והפעם עם אשתו. בהפרש של יום או יומיים יצאו בזה אחר זה מווילנה קבוצות קטנות בנות 2-3 אנשים לכיוון רומניה. רוב היוצאים היו צעירים בודדים או זוגות, ופה ושם היו גם שברי משפחות ששרדו. בדרך הסתייעו בתחנות המעבר, שהקימו עבורם עוד קודם לכן השליחים. לאחדים מהם היה נשק אישי מוצנע. לעתים היו נאלצים לעשות קפנדריות כדי לעקוף את הבדיקות הקפדניות בדרכים, דבר שלא פעם גרר תקריות חמורות.

הפרטיזנים פייגלה מילשטיין, בֶּנֶק לוין ויהודה קושינסקי, שיצאו מווילנה ב-11 בדצמבר, נתקלו כבר בראשית הדרך במשמר צבאי שבדק את ניירותיהם, ומשום מה אסר את קושינסקי. הוא הצליח להתחמק וחזר לווילנה. הוא התחבא שבועות רבים בווילנה עד שיצא בניירות מזויפים לפולין. שני האחרים המשיכו דרומה, וצירפו אליהם את א' ישפן. בקולומיאה נאסרו והובלו לחקירה. בדרך לחקירה הצליח ישפן להיפטר מאקדחו, ובמהלך החקירה עלה בידו לשכנע את חוקריו שהוא חייל סובייטי פצוע. הוא שוחרר והמשיך לצ'רנוביץ יחד עם ב' לוין. פייגלה מילשטיין נחשדה כי היא מרגלת גרמניה, משום שנמצאו אצלה אקדח וטפסים ריקים של תעודות מסע. לאחר שבועיים של חקירות קשות, כשהוסעה לפי בקשתה לרובנה, כדי לאמת את גרסתה, קפצה מהרכבת הזוהרת ובסוף דצמבר הגיעה אל חבריה, אשר חיכו לה בצ'רנוביץ.³⁴

כאותה עת כבר שהו בצ'רנוביץ כתריסר אנשים מווילנה ומרובנה. בעזרת פעילים ציוניים מקומיים, ביניהם אליושה צביק והרב מאיר כהנא, התקשרו למבריחים מקצועיים והמתינו שיעבירו אותם את הגבול לרומניה. איתרע מזלם, ופעילותם של לאומנים אוקראיניים נגד השלטונות הסובייטים גרמה להגברת השמירה בגבול. כך קרה, שאחת הקבוצות נתקלה בחוליית משמר בקרבת היישוב ראדאוצה. היו יריות, אך מרבית הקבוצה הצליחה לחזור העירה. כתוצאה מהתקרית נערכו מצודים נרחבים, ובסיועו של אחד הסוכנים (ככל הנראה הופא יהודי) נלכדו 11 איש: המקומיים אליושה צביק, הרב כהנא ואלה קארש; שני האחים אוורבוך מרובנה; ששת הליטאים: ד"ר אמרנט ואשתו, גיטה פוגיר, שושנה זימן, בֶּנֶק לוין ואברהם ישפן, שכאמור סיפק את התעודות. שני האחרונים ובמיוחד ישפן, שהצליח להעלים את זהותו, טענו בחקירה הקשה שרק במקרה נקלעו לעיר במטרה לקנות מסמרים.³⁵ הם דבקו בגרסתם זו במשפט שנערך לכל הקבוצה ב-19 באפריל 1945, בפני בית-הדין הצבאי של נקו"ד. בעת המשפט העלה הקטגור את שמותיהם של אבא קובנר, ויטקה קמפנר ואחרים, מראשי תנועת 'הבריחה'. סעיפי האשמה כללו: בגידה במולדת, התארגנות בלתי-חוקית, ניהול תעמולה אנטי-סובייטית, השתייכות לארגון

בשם 'תיאום' (קואורדינציה), גיסיון להוציא יהודים מברית-המועצות וכו'. לעומתם, הסניגורים – ששכרם שולם בשלב זה מהכספים שהוחרמו מהאסירים, ואחר כך על-ידי המשלחת הארץ-ישראלית בבוקרשט – טענו, כי אין לראות באנשים המתאספים על מנת לנסוע יחד ארגון פוליטי, ואין לראות בפליטים הרוצים לעלות לארץ-ישראל ולהצטרף למשפחותיהם מתנגדים למשטר. מרשים במיוחד היה נאום ההגנה שנשא בלהט ד"ר אמרנט.³⁶ בשלב זה, פסק בית-הדין 10 שנות מאסר לאליו-שה צביק, ואילו לזין וישפן שוחררו מחוסר הוכחות. משפטם של היתר הועבר לבית-דין אזרחי. לאחר כ-11 חודשי מאסר שוחררו גם גיטה פוגיר ושושנה זימן. הן הוברחו לפולין, ולימים הגיעו ארצה, אולם במשפט הנוסף שנערך באביב 1946 נידון הרב כהנא ל-8 שנות מאסר וד"ר אמרנט ל-10. כשנתיים לאחר מכן שוחרר גם הוא והגיע לישראל.

כאן המקום לציין, כי סמוך למאסרו (בתחילת המצודים בצ'רנוביץ) הספיק ד"ר אמרנט לשלוח מברק התראה לנקודת המעבר בלבוב, והודות לכך עופכו כאן הקבוצות הנוספות אשר המשיכו להגיע מווילנה ולא ידעו דבר על המתרחש. תוך זמן קצר צוידו בתעודות של אזרחים פולניים והועברו (על פי הסכם הרפטריאציה בין אוקראינה לפולין) אל מעבר לגבול.

מחמת קשיי הקומוניקציה, ובעיקר בשל סיכוני הדרך, לקח זמן רב עד אשר ידעו בווילנה את דבר המפולת בצ'רנוביץ. ללא קשר למהלך דברים זה נודע לאבא קובנר, בשבוע הראשון של דצמבר 1944, כי עומדים לאסרו. הוא נאלץ לעזוב בחפזה, במסווה של חייל המגויס לצבא הפולני. הוא הגיע תוך ימים ספורים ללוב-לין, ותוך זמן קצר הגיעו לשם גם החברים והפעילים האחרים של מטה 'הבריחה' מווילנה ומרובנה. סמוך לאותו זמן באו גם חברי הריכוז החלוצי (פליטי פולין) בווילנה שעשו את מרבית תקופת המלחמה באזורים האסייתיים של ברית-המועצות. לימים התרכזו בלובלין גם שרידי המנהיגות הציונית, ששרדה מגטו ורשה וממקומות נוספים בפולין. מיסודות מאלה הוקם גוף מתאם בשם 'קואורדינציה' ('תיאום'), אשר מטרתו העיקרית הייתה כזו של ארגון 'הבריחה' הווילנאי – העלאת השרידים לארץ-ישראל. בשלב זה המשיך ארגון 'התיאום' את המסע שהחל ברובנה ובווילנה, כלומר העברת יהודים מפולין לרומניה.

מווילנה עצמה נמשכה הזרמת קבוצות לכיוון צ'רנוביץ עד סוף ינואר 1945, כלומר עד שבועות אחדים לאחר המפולת. הודות לתושיית האחראים על נקודות המעבר, ובראשם הפרטיזנית הווילנאית זלדה טרגר, כוונו הבאים מווילנה לפולין (דרך פשמישל), מצוידים בניירות מזויפים של אזרחים פולניים. כמו כן החלו לזרום ישירות לפולין חברים מאורגנים ויהודים בודדים מווילנה, מקובנה וממקומות אחרים בליטא. בסך הכל ניתן לאמוד את היוצאים מליטא בתקופה זו בכ-250 איש. רובם הגיעו לבוקרשט באביב ובקיץ 1945, ובסופו של דבר נתאפשרה עלייתם

לארץ דרך נמלי איטליה במסגרת העלייה הבלתי-ליגלית, שהתנהלה מאיטליה בסוף 1945 ואילך.³⁷

תקופה שנייה - המשכיות והתרחבות: פברואר-נובמבר 1945

המשתתפים במסע צ'רנוביץ הצליחו, ברובם, להיחלץ מברית-המועצות במהירות יחסית, וכך גם להקדים את התקרבותם לארץ-ישראל. לא כך היה גורל הנותרים. אלה, שהיו קשורים במידה זו או אחרת לתנועת הבריחה המאורגנת, הועמדו בפני מצב חדש וקשה יותר. למצב זה היו טעמים אחדים: א. כתוצאה מפרשת המאסרים בצ'רנוביץ נחסם נתיב היציאה דרך טריטוריה סובייטית - מערב ביילורוסיה ומערב אוקראינה - וכך גם נסתם הגולל על האפשרות להגיע במהירות יחסית לארץ-ישראל תוך קיצורי דרך משמעותיים; ב. יציאתם החפוזה כלשהו של מרבית האישים והפעילים המרכזיים מווילנה³⁸ וחששות מתגובות של השלטונות³⁹ גרמו לתחושה של 'חלל ריק' מבחינה הנהגתית-ארגונית, העדר קשר, העדר מידע, מחסור בתעודות מסע ועוד.

במצב החדש שנוצר היו נקודות אור אחדות, שתרמו להמשך הבריחה בכלל, והבריחה המאורגנת בפרט: א. יציאתם של עשרות משתתפי המסע לצ'רנוביץ הייתה הוכחה להכרעה אידיאולוגית חד-משמעית ולמימוש הרצון הקולקטיבי 'לצאת בכל תנאי'; ב. מספר המתעתדים לברוח מקרב חוגים, שעד כה לא ערכו הכנות מעשיות ליציאה, הלך וגדל. בחוגים אלה נמנו נכי מלחמה שיצאו מבתי-חולים, משוחררי מחנות, חוזרים מהאזורים הפנימיים של ברית-המועצות ועוד; ג. הסכם הרפטריאציה בין ליטא לבין פולין קרם עור וגידים והחל להתבצע הלכה למעשה. כל עוד לא נחסם הנתיב לצ'רנוביץ, הייתה 'האופציה הפולנית' שולית בלבד, ואילו עתה הפכה לאפשרות העיקרית והיחידה. בנתיב צ'רנוביץ הלכו יוצאי ליטא בקבוצות מאורגנות בלבד, אולם הדרך לפולין הייתה אפשרית גם באורח אינדיווידואלי, ואכן רבים הלכו בה. יוצאי התנועות הציוניות, שצברו ניסיון בפעילות קולקטיבית, ראו בנסיעה המאורגנת לפולין שלב ראשון לקראת המשך החתירה בצוותא לכיוון ארץ-ישראל. הנה כי כן, גם לאחר המפולת בצ'רנוביץ לא התפרקה המסגרת הארגונית והמשיכה לפעול תוך חילופי משמרות ושינויים שונים שהזמן גרמם.

מידה רבה של המשכיות נשמרה בחוגי התנועה בקובנה. יתרה מזאת, במסע לצ'רנוביץ היה מעורב חלק קטן של אנשים - ביניהם יוצאי אב"צ - ואילו רובם, יוצאי 'החלוץ הצעיר' ובית"ר, לא נלהבו ליציאה דרך טריטוריה סובייטית. כך או אחרת היו מרוכזים בקובנה עשרות משרידי הגטו אשר לא רצו, או לא הספיקו, לצאת. עתה היו מוכנים ומזומנים לצאת מיד דרך פולין. אולם, בעוד אשר לחברים

מווילנה ולאחרים, שהיו בעבר אזרחים פולניים, הייתה היציאה לכיוון ביאליסטוק ולובלין, במסגרת הרפטריאציה, קלה יחסית,⁴⁰ נערמו עתה קשים מרובים על דרכי הבריחה של האחרים. אלה היו, רובם ככולם, ילידי ליטא, ולא הבינו את השפה הפולנית ומשום כך נתקלו בקשיים בהשגת מידע הדרכה וברכישת תעודות מתאימות. אי לכך, הסתייעו פעילי הבריחה בקובנה בעבודתם המסורה של חכריהם מווילנה ובפליטים מפולין.⁴¹ עם זאת, גם חברים מקומיים⁴² נחלצו לשליחויות סיור ובדיקת הדרך. הפעילות הושתתה על תיאום מלא בין יוצאי המפלגות השונות, כאשר ההנהגה, התכנון והעבודה היומיומית נעשים בעיקר בידי הדור הצעיר. היותר מבוגרים, ובעיקר בעלי המשפחות, היו מטבע הדברים יותר זהירים, אם לא מסויגים. כדי להבטיח שכל המועמדים לבריחה יוכלו לעמוד בהוצאות הרבות הכרוכות בנסיעות ובהשגת התעודות המתאימות, הוקמה קופה משותפת. את הצד הארגוני ריכז יצחק קאפצ'בסקי-קשיב, שמילא תפקיד בכיר בשירות הרכבות, והיה יכול לנוע בחופשיות יחסית בין ערי ליטא.

בסיוע חברים מווילנה⁴³ הוקם קשר עם פקידים של ועדת הרפטריאציה בעיר לידה, אשר סיפקו למבקשים, תמורת תשלום,⁴⁴ תעודות מתאימות. תפקיד חשוב בהשגת התעודות מילאו הפרטיזנים לשעבר, בני הזוג יוכבד ומנחם רזניק. בתיווכם הופעל הסדר יומי: שליח אחראי מקובנה, או מווילנה, מגיע לביתם של הרזניקים עם רשימה מפורטת של האנשים העומדים לצאת לפולין. בביקורו הבא היה השליח מקבל מרזניק את המסמכים תמורת התשלום המוסכם, על-פי שמות האנשים שנמסרו לו קודם לכן.

בתחילה נהגו החברים המשתייכים לקבוצות מאורגנות לצאת לפולין במסגרת קבוצתית, לאמור: מתארגנים רשמית כקבוצה ובראשה דובר שהיה מתאם עם יושב-ראש ועדת הרפטריאציה המקומית רשימה קולקטיבית של חברי הקבוצה. אחר כך היו חברי הקבוצה מועלים על ה'אשלוניים' (רכבות מיוחדות), שהסיעו המוני פולנים למולדתם. ה'אשלוניים' היו יוצאים בדרך-כלל מלידה. לא היה זה כל כך נוח לקובנאים. פרט טכני זה הקשה על המתארגנים, שהעדיפו נסיעה 'אינדיווידואלית', שאפשרה להם לנסוע ישירות לעיר הגבול גרודנה. שם המתין להם חבר, שהיה אחראי לכל הסידורים הקשורים בהעברתם את הגבול, כולל התעודות הדרושות למעבר. עמדה לרשותו דירת קבע בבית משפחה יהודית מקומית,⁴⁵ ובה היו מתאכסנים עד בואה של הרכבת שהסיעה אותם לעברו השני של הגבול, לעיר הפולנית ביאליסטוק. בשלב זה היה האחראי אוסף מהם את התעודות שהשתמשו בהן עד הגיעם לגרודנה ואת התעודות האישיות שנזקקו על-ידי שלטונות ליטא הסובייטית, ומספק להם את תעודות-המעבר החדשות.

עד סיום מלחמת-העולם השנייה, ב-8 במאי 1945, יצאו מקובנה באמצעות הרפטריאציה לפולין 150–200 איש. ביניהם היו רוב החברים המאורגנים במסגרת

'התיאום' הציוני המקומי וכן עסקנים ציוניים ותיקים ובני משפחותיהם.⁴⁶ בדרך-כלל היה על כל אחד מהיוצאים לכסות את ההוצאות הכרוכות ביציאה. עם זאת, היה כלל מקובל, כי 'חוסר כסף אצל מי מהחברים, אינו סיבה שלא לעזור לו בהשגת הניירות הדרושים לצאת מליטא'.⁴⁷ בתחבולות שונות ובאלתורים משונים זכו לצאת גם החברים שהיו רתוקים למקומות עבודה מיוחדים.⁴⁸ בטרם צאתם דאגו פעילי 'הבריחה' בקובנה להעביר את המידע, הקשרים והתעודות שברשותם לידי חברים נאמנים, שזה מקרוב הגיעו.

אחת מאלה הייתה הפרטיזנית לשעבר וחברת מרכז 'החלוץ' מלפני המלחמה, שרה דושניצקי-נשמית. היא השתלבה תוך זמן קצר בפעילות,⁴⁹ ועבדה תוך תיאום הדוק עם חברים נוספים בקובנה, בוילנה ובשאבלי.⁵⁰ ההברחה המאורגנת לפולין נמשכה עתה לא רק ברכבות, אלא גם במשאיות. בין המוברחים היו ילדים יתומים וגלמודים, ניצולי השואה, שאותרו לאחר מאמצים רבים ולא פעם הוצאו בכוח מידי מחזיקיהם הלא-יהודים. מקיץ 1945 ואילך החלו להגיע לליטא שליחים בודדים מטעם ארגון 'הבריחה' בפולין. הם היו מצוידים בסכומי כסף קטנים, יחסית, ובהנחיות להמשך הפעולה.⁵¹

באותה עת גברו הלחצים ליציאה מליטא גם בקרב ניצולים שהקשר שלהם לציונות היה רופף או שלא היה קיים. אנשים אלה התקשו למצוא קשר לבריחה המאורגנת משום אופייה המחתרתי והסלקטיבי. כאלה היו פני הדברים בקובנה ודומים לכך בוילנה. עיר זו שימשה כמרכז הרפטריאציה מליטא לפולין, בשל האוכלוסייה הפולנית הצפופה שבה וכן בשל ריכוז המוסדות הרשמיים בה. אם נוסיף לכך את קרבתה הגיאוגרפית של וילנה לגבולות ביילורוסיה, את הרכבה האתני המגוון ובעיקר את התפקיד המיוחד במינו שמילאה מבחינה מחתרתית יהודית בכל שנות המלחמה, אין תימה בכך שעיר זו הייתה למוקד העיקרי של תנועת הבריחה מליטא, ולימים אף מלטביה.⁵²

הלחץ ליציאה גבר עקב שמועות שנפוצו מזמן לזמן על הפסקתה הקרובה של הרפטריאציה. יהודים רבים, שהיו מעוניינים ביציאה, עשו מאמצים רבים שלא להחמיץ את 'האפשרות האחרונה'.

ההכנות ליציאה כללו שורה ארוכה של נוהלים מכבידים. כל המבקש היתר יציאה נדרש להביא הוכחות, כי עד ספטמבר 1939 היה אזרח פולני. כן נתבקש לצרף אישורים נוספים: 1. אישור מן המיליציה על מקום מגוריו הנוכחי; 2. אישור מן המיליציה כי הודיע על כוונתו לעזוב; 3. אישור מן הקומיסר הצבאי כי שמו נמחק מרשימת חייבי הגיוס; 4. אישור ה'דומקום' (האחראי על הבית) על כך שהחזיר את כרטיסי המזון; 5. אישור ה'ראיז'ילאופראב' (הנהלת הדיור האזורית) שפינה את דירתו והחזיר אותה מסודרת לאותו מוסד; 6. אישור מקום העבודה על כי שוחרר מעבודתו; 7. אישור ממרפאה על קבלת זריקות נגד מחלות מדבקות; 8. אישור

'בית-מרחץ' על כי המועמד ומטענו עברו חיטוי מתאים.⁵³ בגלל מספרם הרב של הנזקקים לאישורים היה הדבר כרוך בזמן רב ובהוצאות גדולות, כגון דמי המרצה, דמי שתייה, מתנות וכדומה. הסכומים שנדרשו היו בהיקף של אלפי רובלים, בעוד שמשכורת חודשית ממוצעת הייתה 500-700 רובל.

ליהודים ליטאיים עלתה היציאה כפליים⁵⁴ בשל תלותם בסרסורים, 'מאכערים', למיניהם. במחיר של 5,000-6,000 רובל לנפש היו אלה ממציאים לנותני השלמונים תעודות מזויפות, המעידות שגרו לפני המלחמה בחבל וילנה או במקום אחר בפולין. רבים נאחזו בתחבולה זו למרות הסיכון הכרוך בה. את הכסף השיגו ממכירת נכסיהם, שחוק ההלאמה לא הפקיעם.

לא תמיד עברה היציאה בשלום. היו מקרים שבהם הובלו המשלוחים למארב של שלטונות הביטחון. בכל אחד משלבי היציאה היו מקרים של הסגרת נוסעים לידי שירותי הביטחון. אחדים מן הנאסרים ריצו עונם שנים רבות בבתי-כלא.⁵⁵ מכשלות כאלה האטו במידה רבה את זרם היוצאים בתעודות מזויפות, אך עצם היציאה לפולין נמשכה.⁵⁶ בין היוצאים בדרך זו ניכר מספרם של מורים ומחנכים מעולים מבתי-הספר היהודיים בקובנה וכווילנה. אחדים מהם היו בין המייסדים והמארגנים של המוסדות הללו.⁵⁷ פה ושם הצטרפו ליוצאים גם חניכים, בעיקר המבוגרים שבהם. באותם ימים נהרו לליטא מאות ניצולים שחזרו מגרמניה לחיפוש קרובים ולבי-קור. היו ביניהם שהצטרפו לתנועת הבריחה המאורגנת, שמרכזה היה מעוגן בווי-לנה. תנועת 'הבריחה' הופעלה, למעשה, על-ידי שלוש חברות לשעבר מתנועת נצ"ח: מרים ליביאש, שהייתה בזמן המלחמה בברית-המועצות, שולמית גורדון ואסתר בקין - ניצולות גטו שאבלי. לשלושתן הצטרף בצלאל טאומן מ'השומר הצעיר'. הפעילים התקשרו עם 'מאכערים' ומבריחים והפנו אליהם יהודים בעלי אמצעים שרצו לצאת מליטא לפולין. בעבור התיווך היו המבריחים מקצים לפעילים מקומות-חינם במשאיות שיצאו לגבול. הפעילות התבצעה רק על בסיס היכרות אישית. כך אותרו ונשלחו לפולין רוב יוצאי התנועות והמפלגות הציוניות שזה מקרוב השתחררו מהצבא האדום,⁵⁸ ואחרים, בעיקר מווילנה ומקובנה.⁵⁹ בקובנה הצטרפה לשורת הפעילים ונכנסה לפעילות אינטנסיבית הפרטיזנית לשעבר מלכה פוגאצקי-שמאלי, שהשתייכה קודם לכן למחנה הקומוניסטי.

מסתיו 1945 שוב נכללו במשלוחים אלה יוצאי תנועות ציוניות מהעיר שאבלי. בשאבלי התארגנו כתריסר חברים משרידי התנועות הציוניות והקימו מעין 'תיאום' מקומי בראשותו של יונה רוזנפלד מ'השומר הצעיר'. הם חיפשו קשר עם פעילי 'הבריחה' בוילנה, ונמסר להם, כי עליהם להמתין לבואו הקרוב של שליח. בתקופת ההמתנה התרכזה התנועה בפעילות תרבותית, בניצוחו של החייל יצחק לוויןסקי. מאחר שיונה רוזנפלד עבד בתפקיד בכיר בשירות הביטחון, מילאה אישתו, ראשה, את מקומו בראש ה'תיאום'. כאשר הגיעה השליחה, מלכה פוגאצקי-שמאלי, ומסרה

את כתובותיהם של פעילי הארגון בקובנה ובווילנה, מילאה ראשה תפקיד של שליחה-מקשרת בין שאבלי לווילנה. לאחר זמן קצר הוחל בהכנות ליציאה. בהתאם לתהליך המקובל קיבלה השליחה בשאבלי 'הזמנה' לשלוח מווילנה מספר כלשהו של אנשים. העומדים לצאת היו אמורים להשתחרר מעבודתם מבלי לעורר חשדות, ולהיות מצוידים במסמכים המתאימים. בכל אלה הסתייעו במידה רבה בחבריהם לובשי המדים בצבא האדום ובשירות הביטחון.⁶⁰ בנוסף להברחת אנשים עסקו הפעילים גם בהוצאת ילדים מידי הנוצרים ובהסעתם לפולין, בהברחת חומר ארכיוני יקר-ערך וכד'.⁶¹

תוך זמן לא רב הוברחו משאבלי לפולין רוב החברים המקומיים. בין הנשארים היו ראשה ויונה רוזנפלד, שהמשיך לשאת בתפקידו הבכיר במוסדות הביטחון. יחד עם זאת ריכז לידיה את הפעילות המקומית של ארגון 'הבריחה'. עד סוף 1945 יצאו גם מקובנה ומווילנה רוב החברים המאורגנים והנלווים אליהם.⁶² נותר קומץ פעילים בלבד. אלה נשארו עקב נשיאה בתפקידים מרכזיים בארגון. בווילנה נשארו אסתר בקין וכן שני חברי 'השומר הצעיר' המקומיים, יצחק רוגאלין ומישקה לוין, חיילי הדיוויזיה הליטאית.⁶³ החברים המרכזיים בקובנה היו שלמה גפן מבית"ר, דוד רובין ויעקב יפה מאב"צ וכן מלכה פוגאצקי-שמאלי. לאחר שנשלחה לשאבלי, המשיכה גם לריגה שבלטביה ולטאלין שבאסטוניה. באמצעותה הורחבה פעילותו של ארגון 'הבריחה' גם לארצות אלה.

בריגה התארגנה קבוצה של יוצאי תנועות ציוניות, נצ"ח ובית"ר. חברי הקבוצה הכירו זה את זה לפני המלחמה, במהלכה או לאחריה, בעת שהותם בברית-המועצות או בעת שירותם בדיוויזיה הלטבית. קשר חזק במיוחד שרר בין יוצאי נצ"ח, אשר בעבר התרכזו גרעינה בטאשקנט, ובראשה עמדו שמואל (מולה) יפה ויעקב (יאקה) יאנקלוביץ-ינאי, מדריכים לשעבר בסניף נצ"ח בריגה. במשך המלחמה ניסו למצוא אפשרויות יציאה לארץ-ישראל. בשיחות שהתקיימו ביניהם ובהתכתבות הענפה שקיימו בלט ערך 'העלייה לארץ-ישראל', ולו במחיר אי-שירות צבאי, אפילו בעת המלחמה נגד הנאצים.⁶⁴ בהגיעם לריגה המשיכו להתלכד סביב שמואל יפה, תוך ציפייה לאפשרויות עלייה וללא ידיעה על הפעילות האינטנסיבית המתנהלת בנושא זה בליטא הסמוכה.

המצב השתנה במידה מכרעת כתוצאה ממסעו החשאי של ש' יפה ביולי 1945 – על דעתו וביוזמתו – לאיטליה ולפולין.⁶⁵ יפה נפגש עם ראשי הנציגות הארץ-ישראלית, 'המרכז לגולה', ועם ראשי ארגון 'הבריחה'. הוא דחה את רעיון עלייתו לארץ-ישראל ועמד על דעתו, כי יש להחזירו לברית-המועצות, 'כדי להקים ארגון שידאג להוצאת יהודים מלטביה'.⁶⁶ הוא שיגר הודעה לחבריו בריגה בידי מלכה פוגאצקי-שמאלי מקובנה. היא סיפרה להם על פעילות הבריחה מליטא, וכתוצאה

מכך הם החלו בצעדי ארגון ראשוניים.⁶⁷ כך, בסוף 1945, השתלבו שרידי הציונים בלטביה בתנועת הבריחה הבלטית והכללית. ש' יפה לא הגיע מיד לריגה. הוא הגיע לוויילנה באמצע דצמבר 1945, ולפי ההנחיות שקיבל מארגון 'הבריחה' בלודז' התקשר עם מטה הפעולה המקומי והצטרף לפעילותם. סוכם כי זרם הבריחה מלטביה יגיע לוויילנה וישתלב עם נתיב הבריחה ה'עסקי'. תוך כדי כך עסק ש' יפה בהכנות לקליטת החברים הראשונים שעמדו להגיע מריגה. אך בטרם הגיעו ראשוני היוצאים מריגה, אירעה תקלה חמורה אשר שיתקה נתיב בריחה זה: ב-5 בינואר יצאו מוויילנה לגבול הפולני ארבע משאיות צבאיות. בשתיים מהן היו אנשים שיציאתם הוסדרה על-ידי הארגון בוויילנה, בהשתתפותו הפעילה של ש' יפה; בשלישית היו אנשים שאורגנו בידי שלמה גפן, איש בית"ר, וברביעית הייתה קבוצה של אנשי חב"ד מדווינסק ובראשה הרב שכלוביץ. ריכוז גדול זה של אנשים נגד את כללי הזהירות הבסיסיים שנקטו עד אז, וגרם לדליפות ולשמועות. השמועה על כך הגיעה גם לאוזני מוסדות הביטחון. זמן קצר לאחר צאת השיירה לדרך, תקפו אותה אנשי ביטחון ושוטרי גבול סובייטיים. ביריותיהם נהרגה צעירה משאבלי, ורה פור, ונפצעו אנשים נוספים. אחדים הצליחו לברוח,⁶⁸ אולם כ-100 נוסעים הועברו לחקירה בכלא לוקישקי בוויילנה. כדי למנוע מפולת מוחלטת, התדיר מטה הפעולה בוויילנה אחד מחבריו (מישקה לוין) לכלא. מ' לוין התחזה לחוקר והצליח לבוא בדברים עם רוב האסירים. כך נודע לו, כי רוב האסירים נצרו את לשונם, ואיש מן הפעילים בחוץ לא ניזוק. הודות לעו"ד בראודה, שהוזעק ממוסקווא ללמד עליהם סניגוריה, נמצאו האסירים אשמים במישור הפלילי בלבד. הם נידונו לעונשי שים קלים יחסית,⁶⁹ אולם הפעילות השוטפת של תנועת 'הבריחה' הופסקה.

תקופה שלישית: התנופה האחרונה ינואר-ספטמבר 1946

לית מאן דפליג כי הכישלון בהעברת המשאיות לפולין, בליל ה-5 בינואר, היווה מכה קשה לארגון. אמנם אף לא אחד מהפעילים המרכזיים נאסר, אך פעילותם בוויילנה שותקה למעשה. הם נותרו ללא כסף וללא קשרים, ואף בתיהם של יהודי וילנה המבוהלים נסגרו בפניהם, שהרי 'כמעט לכל אחד מהם היה קשר, ישיר או עקיף, לעניין'.⁷⁰

חקירות פנימיות וניתוח הפרטים העלו, כי סיבת הכישלון הייתה נעוצה בהיקף הגדול והבלתי-רגיל של השיירה. עוד הסתבר, כי האנשים לא תודרכו כראוי ולא ננקטו אמצעי זהירות נאותים.⁷¹ היה חשש סביר כי במוקדם או במאוחר יעלו השלטונות על עקבות הפעילים והנוסעים שהצליחו להימלט, ולכן ניתנה עדיפות גבוהה להוצאתם המידית לפולין,⁷² תוך הגברת אמצעי הזהירות. צעדים אלה תאמו את ההנחיות וההוראות מטעם מרכז ארגון 'הבריחה' בפולין,

בדצמבר 1945, לגבי הפעולות בארצות הבלטיות: א. להוציא את חברי תנועות הנוער ללא אפליה בין תנועה לתנועה; ב. לצרף לרשימת היוצאים את הוריהם וכני משפחותיהם של חברי התנועות, אם הנוגעים בדבר מבקשים זאת; ג. לטפל בהוצאת עסקנים ציוניים ותיקים לפי רשימה מוכנה; ד. לאתר ילדים ניצולי שואה שנותרו בבתי נוצרים, מוסדות חינוך או בתי-יתומים, על מנת להוציאם ממקומותיהם ולהבריחם בהקדם לפולין.⁷³ במשך הזמן התגבשו סדרי עדיפות ברורים. ראשונים להעדפה – חברי תנועות-נוער המטופלים בהורים קשישים. אחריהם – חברים נשואים עם ילדים, הבאים בתור – חברים נשואים ללא ילדים, אחר כך – חברים רווקים לא פעילים, ואחרונים בסולם העדיפות – הרווקים הפעילים.⁷⁴ אותה שעה היו כ-100 מועמדים לבריחה מליטא וכ-300, כולל לא-מאורגנים, מלטביה, ליתר דיוק מריגה. כולם סווגו לפי סדר העדיפויות הנזכר לעיל.

מתחילת 1945 הפכה ריגה – הגדולה בערי הארצות הבלטיות – למאגר העיקרי של מועמדים לבריחה לארץ-ישראל. מתושבי ריגה גויסו עתה הפעילים החדשים לארגון, ישראל פרידמן, אילקא גולדברג, אליעזר לאסיק-שלומוביץ, במקום ותיקים שיצאו בזה אחר זה לפולין.⁷⁵ האישיות הבולטת בארגון 'הבריחה' הבלטי, ראש המטה, היה שמואל (מולה) יפה, שהופיע ברבים בשם פאווליק – פנחס-דמבוסקי – שם שנלקח מחייל ששוחרר ויצא לפולין. בנוסף למעמדו הבכיר בקרב חברי התנועה בלטביה רכש לו סמכות גם בין החברים בליטא ובפולין, שם ביקר לעתים תכופות. הוא רכש מעמד זה הודות לאישיותו הדינמית, ובעיקר משום היותו 'נציג ישיר ומיופה כוח מפי הגבורה עצמה, דהיינו, המוסד לעלייה בארץ-ישראל'.⁷⁶ יאקא ינאי, ידידו מנוער וחברו לתנועת נצ"ח, פעל עמו ממרס 1946 ואילך בוויילנה, תוך הכנה ושיתוף פעולה. בנוסף לתיאום תכניות ומבצעים הם היו ממונים גם על העברת כספים ועל טיפוח הקשר החשאי עם מרכז 'הבריחה' בפולין (לודז'). לימים הוכנס בסוד העניינים גם איש 'השומר הצעיר' מליטא, שמעון (בבקה) בקין, אשר שירת בעת המלחמה בדיוויזיה הליטאית. בדרג נמוך פעלו האחראים על השלוחות: בריגה – אילקא זיידין, ובקובנה המשיכו לפעול שלמה גפן, דוד רובין ויעקב יפה. מצב הדברים בוויילנה לאחר פרשת המשאיות לא אפשר את המשך היותה בסיס מבצעי, והיא הפכה מרכז לתכנון ולקומוניקציה בלבד. שליחים יצאו ממנה לחפש נתיבים חדשים ופחות מסוכנים. נבדקו אפשרויות להעביר אנשים דרך הים הבלטי, דרך שוודיה ורומניה,⁷⁷ או דרך פרוסיה המזרחית ונמלה הראשי קניגסברג (קלינינגראד).⁷⁸ כל האפשרויות נפסלו. גם השימוש בגבול בין ליטא לפולין נדחה על הסף, על פי הוראות מארגני הבריחה בפולין, שכן האזור נשלט בידי כנופיות של ליטאים לאומנים, ברובם שונאי ישראל.⁷⁹

לטשטש את עקבותיהם בתחבולות שונות, כ'תעודות פטירה' וכדומה. צעירים בגיל גיוס צוידו, לעתים, בפנקטי צבא ובמדים והפכו לחיילים הנוסעים לחופשה או החוזרים ליחידתם בגרמניה הכבושה.⁸⁰ בסופו של דבר הגיעו כולם למוקדי 'הבר-יחה' במרכז אירופה, ומשם היו נשלחים לארץ. כך הצליחו לברוח מליטא, ובעיקר מלטביה, עשרות אחדות של צעירים. אולם בריגה המתינו עדיין מאות חברים מאורגנים וכני משפחותיהם ליציאה.

לאחר סיורים וחיפושים ממושכים נמצא קשר יעיל ובטוח יחסית עם ועדות הרפטריאציה בגלובוקי ובנובוגרודק. שתי עיירות אלה, השוכנות דרומית-מזרחית לוילנה, הפכו תוך זמן קצר לנתיבי היציאה העיקריים של היהודים המאורגנים במסגרת 'הבריחה' בריגה. בגלובוקי היה האחראי מטעם הארגון אליעזר (לאסק) שלומוביץ, ובנובוגרודק – אילקא גולדברג, שאחר כך הוחלף בישראל פרידמן. רכז הארגון בריגה, אילקא זיידן, או ממלא מקומו, היה מקבל הודעה מווילנה כי אפשר לשלוח מספר מסוים של נוסעים. הוא נהג לצייד את הנוסעים בכרטיס רכבת ובתעודות מסע ('קומאנדירובקה') עד וילנה. בווילנה חיכה להם נציג מהימן מן הארגון שהביא אותם לאכסניית המחתרת.⁸¹ שם חיכו עד שניתן להסיעם כמשפחות רפטריאנטים ברכבת לגלובוקי או לנובוגרודק, בהתאם לתעודות שהיו בידיהם. היה צורך להכין עבור יהודי ריגה, שלא דיברו פולנית, מקומות שמורים ותאים נפרדים, מטעמי זהירות. סמוך לצאת הרכבת היה המלווה מטעם הארגון שם בכליו של אחד היוצאים מכתב מוצפן, שכלל מידע ופרטים שונים המיועדים למרכז 'הבריחה' בלודז'. הללו היו מאשרים קבלת 'התבילה' במברק מווילנה. מיד הוחל בהכנות למשלוח הבא. כך יצאו לפולין, עד סוף מאי, כ-300 איש, ללא תקלות.⁸² משהתמעטו ממדי הרפטריאציה, וכתוצאה מכך התחסלו הוועדות המקומיות בגלובוקי ובנובוגרודק, עדיין ניתן במשך זמן-מה לתושבי ביילורוסיה ממוצא פולני לקבל תעודות-מעבר באמצעות ועדת הרפטריאציה, שפעלה בעיר באךנוביץ.⁸³ בחודשי הקיץ הפנה הארגון את שארית המועמדים ליציאה לנתיב זה.⁸⁴ היוצאים היו כ-150, רובם מלטביה ומיעוטם מליטא.

על המטה בווילנה הוטלו גם משימות מיוחדות, כגון חילוץ נחמיה גרוס, שנאסר ב-1940, בעת הברחת חלוצים אל מעבר לגבול הסובייטי, ואיתור קבוצת חלוצים בסמרקנד – שנמלטו בראשית המלחמה לקאזאכסטן – והזהרתם מפני הבולשת הסובייטית שרצתה לאסרם. שתי המשימות הללו בוצעו בשלמותן על-ידי פעיל הארגון, שמעון (בבקה) בקין.⁸⁵

למרות התגברות החשדות והמעקבים מצד שלטונות הביטחון, נרתמו חברים מרכזיים בווילנה ובריגה לחילוץ חבריהם (ובראשם קופל סקופ), שניהלו את הבריחה בעיר האוקראינית לבוב, ממאסר. פעילות זו, אשר הייתה מסוכנת ביותר ונוגדת את כללי הזהירות ואת ההוראות המפורשות ממרכז 'הבריחה' בפולין, גם לא הניבה

פרות: ב-26 ביוני סקופ וששת חבריו ניהלו את 'הבריחה' בעיר האוקראינית לבוב, ונידונו לעונשי מאסר כבדים. לחבריהם שהגיעו מווילנה ומריגה, תוך סיכון רב ותוך התעלמות מכללי הזהירות וההוראות המפורשות ממרכז 'הבריחה' בפולין, לא נותר אלא לנסות ולהגיש ערעור. בערך באותו זמן החלו מאסרים בקרב פעילי 'הבריחה' בריגה. נאסר גם מרכז השלוחה המקומית, אילקא זיידין. יאקא ינאי ואחרים נזעקו למוסקווה, כדי לשדל את עורך-הדין היהודי בראוזה (אשר בשעתו הגן על אסירי המשאיות) לקבל על עצמו את ההגנה על אסירי לבוב וריגה. במקביל הגבירו שלטונות הביטחון את המעקב אחרי פעילי 'הבריחה' שנותרו, ואשר מספרם לא עלה על מניין.⁸⁶ האפשרות היחידה שעמדה בפני פעילי 'הבריחה' הייתה בריחה לפולין.⁸⁷ בסוף ספטמבר עלה בידי רוב החברים לעבור את הגבול על-יד ברסט-ליטובסק, אך שני החברים המרכזיים, שמואל יפה ויאקא ינאי, נאסרו ב-27 בספטמבר. לאחר חקירות ממושכות נידונו שניהם ל-25 שנות מאסר ולעבודת פרך. כעבור שנים אחדות הצליח ינאי להגיע לישראל, ואילו ש' יפה, שניסה לברוח פעמים אחדות, נפטר לבסוף ממחלה ומאפיסת כוחות באוקטובר 1955.

סיכום: הגורמים והמאפיינים העיקריים של הבריחה 'הבלטית' בשנים 1944-1946

כמו שתי התקופות הקודמות של הבריחה המאורגנת מהארצות הבלטיות כך גם השלישית הסתיימה בכישלון. אך בעוד שאחרי הכישלונות הקודמים התאושש הארגון והבריחה נמשכה בדרכים ובתחבולות חדשות, הרי לאחר ספטמבר 1946 שוב לא ברחו יהודים במאורגן מהארצות הבלטיות במשך זמן רב מאוד, אם בכלל. לכאורה, מסתברת עובדה זו כפועל יוצא ממאסרם של ראשי הארגון, אולם כאן המקום להדגיש, כי לפני מאסרם התרוקן מאגר המועמדים לבריחה מאורגנת, ומרכז 'הבריחה' בפולין שאף לחיסול הפעילות האינטנסיבית בארצות אלה.

כך או אחרת, יש מקום לטענה, כי התקופה השלישית היוותה את השלב האחרון והטבעי של תופעה מיוחדת במינה, שהתפתחה בשנים 1944-1946 באזורים המערביים של ברית-המועצות ועל רקע התנאים המיוחדים ששררו שם בשלהי מלחמת-העולם השנייה. גיבוריה העיקריים של תופעה זו היו שרידי השואה למיניהם, ובמרכזם פעילים בגיל 20-30, יוצאי תנועות-נוער ציוניות. דעתם של פעילים אלה הייתה נחושה לצאת בכל מחיר לארץ-ישראל ולהוציא עמם את בני עמם המזדהים עם דעה זו. יציאה זו, ולמעשה בריחה מאורגנת, הקיפה, ככל הנראה, בין 1,500 ל-2,000 איש, ונמשכה בפועל כשנתיים, תוך תחלופה בלתי-פוסקת של סוגי היוצאים.

בתקופה הראשונה היו רוב מנהיגי 'הבריחה' ופעיליה, וכן מאות היוצאים,

פרטיזנים ופעילי מחתרת לשעבר בגטאות. פעילותם של פעילי המחתרת לשעבר גברה בעיקר בתקופה השנייה, ולצדם חיילים לשעבר, עדיין בשירות פעיל; בתקופה השלישית פעלו בראש הארגון ובדרגיו הבכירים חברים שבתקופת הכיבוש הנאצי שהו בברית-המועצות, ואחדים אף שירתו בצבא האדום ביחידות הליטאיות והלטביות. מוצאם התנועתי של פעילי הארגון המרכזיים גם הוא השתנה: בתקופה הראשונה 'שלטו' בעיקר יוצאי תנועת 'השומר הצעיר', אנשי בית"ר והנוער הציוני'. בתקופה השנייה החלו להתבלט יוצאי תנועת 'החלוץ הצעיר-דרור' ונצ"ח. חברי 'השומר הצעיר' עזבו ברובם, וכך עשו אחדים מפעילי בית"ר. בתקופה השלישית הייתה ההגמוניה בידי יוצאי נצ"ח ועל-ידם בודדים מ'השומר הצעיר' ומיוצאי בית"ר, שהמגע אתם הצטמצם, ככל הנראה, לתיאום ולהחלפת מידע. באשר להוצאת (הברחת) האנשים, נשמר העיקרון שנקבע בתחילה: שילוב אנשים מכל הזרמים והגוונים שבמחנה הציוני. לאלה הצטרפו בני משפחה ונלווים אחרים. במשך הזמן הלך וגדל בקרב היוצאים במאורגן משקלם של 'סתם' יהודים. מבחינת מימוש המטרה הסופית, העלייה לארץ-ישראל, כמעט לא היה הבדל משמעותי בין אלה לאלה. אם כי בדרך-כלל מי שיצא קודם גם הגיע קודם (לארץ), הרי במקרים רבים כלל זה השתבש. הכוונה במיוחד לאלה אשר בהגיעם לפולין או לרומניה נרתמו לפעילות תנועתית ציונית ועלייתם נדחתה, או לאחרים שדחו עלייתם מפאת סיבות אישיות ומשפחתיות.

כפי שנראה מסיקור הבריחה המאורגנת במהלך שלוש התקופות, הפעילות המקומית התרכזה בתקופה הראשונה בליטא, בעיקר בוויילנה; בתקופה השנייה התפשטה הפעילות גם ללטביה ולאסטוניה, ובתקופה השלישית - התרכזה בעיקר בלטביה. מוקד הפעילות הפיקודית והמנהלית היה בוויילנה. כאן המקום לחזור ולציין את התפקיד המיוחד במינו של 'פתח תקווה' שעיר זו מילאה, מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה ואילך, לרבות מיהודי פולין בכלל וליוצאי התנועות הציוניות בפרט. אולם בשנים 1939-1940 הייתה וילנה נקודת יעד ארעית בדרך לארץ-ישראל, ואילו שנה לאחר מכן, וכן בשנים 1944-1946, הפכה לנקודת מוצא לאותה מטרה. זאת ועוד: ב-1939 נע גל הבריחה מפולין לוויילנה, ואילו עתה נטה הכוון היוצרות: כמעט כל הבורחים מהארצות הבלטיות יצאו בשנים 1944-1946 מוויילנה דרך פולין. פרט למקרה אחד ויחיד (רוז'קה קורצ'אק) לא צלחו הניסיונות לקיצור הדרך על-ידי מעבר דרך אוקראינה המערבית וחציית הגבול לרומניה. בסוף התקופה הראשונה נסתמן כבר בבירור הכיוון הפולני, שהפך לבלעדי בתקופה השנייה ובעיקר בתקופה השלישית.

באשר למידת 'העצמאות' של ארגון הבריחה מהארצות הבלטיות, הרי הדברים ברורים למדי, בעיקר לגבי התקופה הראשונה. התנועה המאורגנת קמה וצמחה בליטא בדרך עצמאית ובלתי-תלויה. בפרק זמן מסוים נתקיים שיתוף פעולה טכני

עם תנועת 'אחוזה' שפעלה אז בוהלין (רובנה). בתקופה השנייה התקיימה זיקה גוברת והולכת למרכז 'הבריחה' שהתארגן בפולין. ממרכז זה התקבלו משלוחי כסף ראשונים והנחיות. בתקופה השלישית הפך הארגון 'הבלטי' שמושבו בוילנה לשלוחה של ארגון 'הבריחה' הכללי ולחלק אינטגרלי שלו, באמצעות 'הוועדה המזרחית' בלודז', אשר בראשה עמד איסר בן-צבי ואחר-כך צבי מלניצר-נצר. צבי מלניצר-נצר הגיע אמנם מארץ-ישראל כשליח 'המוסד לעלייה', אך נמצאו חברים שזכרו אותו מ-1939, עת פעל בהברחת אנשי 'החלוץ' דרך הגבול הליטאי לוילנה ותוך כך נאסר והוגלה לקצווי ברית-המועצות. למרות זאת ועל אף העובדה שהיה שייך לאותה מסגרת תנועתית שאליה היו שייכים מרבית הפעילים בוילנה ובריגה, הרי לא תמיד שררה הרמוניה בין הצדדים. למצב זה גרם, בין שאר הגורמים, הקשר המשובש ביניהם ובעיקר זה שבין לודז' לוילנה, וכמו כן המחסור הכרוני בכסף למימון הפעילות. חלק ניכר מן התקציב בא מכיסי החברים הפעילים, 'מסתם' יהודים שהוברחו על-ידי הארגון לפולין, וכן מהלוואות בשיטת ה'טרנספר'. יחד עם זאת ראוי לציין, כי במהלך שלוש התקופות שנסקרו נשמר הכלל הבלתי-כתוב, כי אין להשאיר אדם בגלל חסרון-כיס.

למרות הדמיון הבלתי-מבוטל בין הבריחה ב-1939 לבין זו של 1944-1946, ראוי לציין כי באחרונה ניכרה התקדמות כלשהי בטכניקה: לא עוד חציית גבול, אלא ניסיונות יעילים בשימוש בתעודות מזויפות והשתלבות בתוך מסגרת ליגלית, תנועת הרפטריאציה. היסודות לטכניקה זו הוצבו בתקופה הראשונה והתפתחו בצורה משוכללת ומתוחכמת ביותר. בשלהי המלחמה גילו יוזמי הבריחה הבנה לגבי הצורך בשיקום מוסדות קהילתיים ותרבותיים. בד בבד עם פעילות זו דאגו לגורל נכסי התרבות המעטים ששרדו. מכאן הניסיונות שנעשו בשלוש התקופות להוציא עמם תעודות יקרות-ערך מבחינה היסטורית-לאומית, כמו יומנו של הרצל ותעודות אחרות. בתקופה השלישית בלטו מבצעים מיוחדים ומרשימים בהעזתם, שהביאו לחילוצם של אסירי ציון על רקע הברחת גבולות ב-1939 ואילך.

האם ידעו השלטונות המקומיים והמרכזיים על תנועת הבריחה ועל הארגון שעמד בראשה? על שאלה זו לא נתפרסם עד היום מידע משמעותי ממקורות סובייטיים. כדי לנסות ולענות על שאלה זו שומה עלינו להתייחס לסיפוריהם של אלה מפעילי הארגון שנעצרו, נחקרו, נאסרו ונידונו על פעילותם. מידע נאסף גם מתוך עדויות של יהודים שהתנגדו לפעילות זו והסתייגו ממנה, ואשר חלקם הגיע בינתיים לישראל. גם אלה וגם אלה מעידים על כך שבתקופה הראשונה והשנייה היה בידי השלטונות המקומיים חומר ראיות מוחשי על קיום קבוצות שהתארגנו ליציאה בלתי-חוקית מברית-המועצות. על רקע הנדודים הרבים של האוכלוסין ב-1944-1945 הייתה זו, קרוב לוודאי, תופעה שגרתית, אם כי מחייבת תגובה של ענישה. פה ושם עלתה גם הנקודה הארץ-ישראלית, דהיינו, שיעד היציאה היה ארץ-ישראל.

למרות זאת לא התייחסו השלטונות לכך כלעברה חמורה. כאשר התרבו הסימנים לכך כי התופעה אינה מקומית גרידא, וכי מאחורי התנועה עומד ארגון המעוגן איפה שהוא בחו"ל, החלו השלטונות ליזום פעילות מגוונת. הם הפעילו פרובוקטורים למיניהם שיפילו את הבורחים למלכודות, תוך כדי סחיטות ומעקבים, כדי לבדוק את מידת הקשר שלהם עם 'שליחי הארגון המסוים'.

ב־1946, בתקופה השלישית, הוחל טיפול בנושא זה בדרגים הגבוהים יותר של מוסדות הביטחון, כאשר כיוון חקירתם מקיף בעת ובעונה אחת את הארצות הבלטיות ואת מערב אוקראינה. כך איתרו את הקשר הפונקציונלי-ענייני בין מרכז הארגון בוויילנה ובלבוב, ולבסוף אף הגיעו אל ראשי הארגון.

עם זאת, יש לציין, כי לאחר חיסולה של תנועת הבריחה המאורגנת לארץ-ישראל, לא נוצר חלל ריק מבחינת גילויים ספציפיים נוספים של שרידי השואה שם. הכוונה להתעוררות הלאומית שהקיפה את היהודים מהארצות הבלטיות בעיקר לאחר מלחמת ששת הימים. אין ספק שהפעילים בשנות ה־60 וה־70 ינקו בצורה זו או אחרת השראה מהסיפורים אודות הבריחה בשלהי מלחמת העולם השנייה. מבחינה זו היה בכך אקורד מסיים לתנועת הבריחה של 1944–1946, כשם שזו היוותה המשך רצוף לפעילותם של הכוחות האקטיביסטיים בציבור היהודי מאז פרוץ המלחמה.

במשך קרוב ל־40 שנה הצטברו ממצאים רבים מאוד בנושא הבריחה המאורגנת מהארצות הבלטיות. כמו כן אותרו מקורות נוספים למידע חדש ומשמעותי. מבחינה זו קיימים סיכויים נאותים למחקר מקיף של הנושא הזה ושילובו בתופעות אשר קדמו לו ואשר באו בעקבותיו. מכאן, שאין לראות בדברים שהובאו לעיל אלא ניסיון למצות את עיקרו של החומר הקיים ולהביאו בצורה שיטתית, כמעין נדבך נוסף למחקרו החלוצי של יהודה באואר מלפני 22 שנה על הבריחה.

הערות

1. מספר העולים מליטא בין שתי מלחמות העולם מסתכם בכ־10,000, ואילו בשנים 1933–1936 עלו מליטא כ־5,600. מלטביה העצמאית עלו כ־5,000, מהם כ־2,800 בשנים 1933–1936. ד' גורביץ, א' גרץ, ר' בקי, הטליה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ ישראל, ירושלים 1944, עמ' 34–35.
2. ב־1934 מנתה הסתדרות 'החלוץ' בליטא 5,016 חברים, מתוך אוכלוסייה יהודית בת כ־160,000 איש, דהיינו 3.3%. באותו זמן היה אחוז החלוצים בפולין 1.8%. ליטא תפסה, אם כן, את המקום הראשון בכל תפוצות ישראל כמספר חלוציה יחסית לגודל אוכלוסייתה היהודית. הוא הדין לגבי תנועת 'השומר הצעיר', שהקיפה אותה שנה כ־4,500

- חברים, כשעה שכל יתר ארגוני הנוער הציוניים מנו כ־10,000 חברים. פרטים ראה: ספר יהדות ליטא, ב, תל-אביב תשל"ב, עמ' 126, 186, 205, 213, 228.
3. על השתלבות עשרות חלוצים מליטא באונייה הכלתית-ליגלית הראשונה מטעם המוסדות בארץ-ישראל (1934) ראה: ש' נשמית, היו חלוצים בליטא, קיבוץ לוחמי הגטאות תשמ"ג, עמ' 142-143; לגבי לטביה ראה: א' איתי, מ' ניישטט, קורותיה של תנועה - נצ"ח בלטביה, תל-אביב 1972, עמ' 98-99.
4. על כך ראה: ד' פורת, 'נסיבות וסיבות למתן ויזות מעבר סובייטיות לפליטי פולין היהודים בוילנה, בשנים 1940-1941', שבות, 1978, מס' 6, עמ' 54 ואילך.
5. ד' לוי, 'מאיגרא רמא לבירא עמיקתא - פעילות ציונית במחתרת בליטא הסובייטית 1940-1941', חלק א, משואה, ו, 1979, עמ' 262-279; חלק ב, משואה, ז, 1979, עמ' 325-350.
6. פרטים ראה: ד' לוי, 'לקורותיהם של יהודי ליטא שגורשו לבריה"מ במלחמת העולם השנייה', שבות, מס' 10, 1984, עמ' 83-88; הנ"ל: 'מלחמת קיום בגלות סיביר - לקורות היהודים שהוגלו מלטביה לברית המועצות במלחמת העולם השנייה', עיונים ביהדות זמננו - מוגשים למשה דייוויס, ירושלים 1984, עמ' 125-135.
7. על תופעה זו ראה: ד' לוי, 'יציאה ובריחה מדרום ברית המועצות לארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה, יוני דצמבר 1941', דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 201-206.
8. על תופעה זו בדיוויזיה הליטאית ראה: ד' לוי, לוחמים ועומדים על נפשם - מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941-1945, ירושלים תשל"ה, עמ' 91-92; על תופעה זו בדיוויזיה הלט' בית ובקרב פליטים יוצאי תנועות ציוניות מלטביה, ראה: ד' לוי, עם הגב אל הקיר - לחימת יהודי לטביה בנאצים, תל-אביב 1978, עמ' 128-131.
9. ד' לוי, 'יהודי הארצות הבלטיות כפריחתם ובכליונם', משואה, י"ב, 1981, עמ' 27 ואילך.
10. 'דיון של לוחמים והיסטוריונים', ילקוט מורשת, ל"ה, 1983, עמ' 18-25.
11. ד' לוי, לוחמים ועומדים על נפשם, עמ' 181, טבלה 5; וכן עמ' 195, טבלה 7; ראה גם: ד' לוי, 'יהודי לטביה כלחימה פרטיזנית 1941-1945', דפים לחקר תקופת השואה, מאסף א, 1979, עמ' 240-431.
12. ד' לוי, 'יולי 1944 - החודש המכריע עבור שרידי יהודי ליטא', יד ושם - קובץ מחקרים, ט"ז, 1985, עמ' 65-86.
13. פירוט כל אחת מפעילויות אלה ראה: ד' לוי, 'לבטי שחרור - מבעיות השרידים היהודים בליטא הסובייטית', שבות, 2, 1974, עמ' 58-64.
14. א' קובנר, 'ראשיתה של "הבריחה" כתנועת המונים', ילקוט מורשת, ל"ז, עמ' 9; והש' ווה: רוז'קה קורצ'אק, להבות באפר, מהדורה שלישית מורחבת, מרחביה 1965, עמ' 301.

בריחה מתמשכת של שרידים

15. ד' לוי'ן וצ' בראון, תולדותיה של מחתרת - הארגון הלוחם של יהודי קובנה במלחמת העולם השנייה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 378.
16. על דיונים של חברי בית"ר בעיר 'מה לעשות אחרי השחרור', ראה: ח' לזר, 'פרקי בריחה', פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, מס' 31(6), 1979, עמ' 7.
17. דיון מעשי ראשון לקידום נושא העלייה נערך בוילנה על-ידי פעילי 'השומר הצעיר' כבר ב-19.7.1944. רוז'קה קורצ'אק, 'לוחמים יהודים ברוזניקי', מ' גפן (עורך), ספר הפרטיזנים היהודים, א, מרחביה 1958, עמ' 157.
18. חברים אחדים של תנועות ציוניות הגיעו לפולין בתקופה זו כמגויסי הצבא הפולני, כמו איסר לובוצקי, מיכאל גלברונק (יצחקי), אבא קובנר ואחרים. ד"ר א' באומינגר הוטס ללובלין כדי לעבוד בשירות הממשלה הזמנית שם.
19. 'לוחמים יהודים ברוזניקי', עמ' 159; תיאור הפגישה ראה: קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 304.
20. ראה עדות מיכאל יצחקי, האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו, מדור לחינוך בע"פ (להלן: מל"ז), עמ' 1-5; וראה עדויות של יוצאי ליטא ללטביה במסגרת יום עיון של פעילי המחתרת שנערך בתל-אביב, ב-28 ביולי 1984, בהשתתפות 15 איש. מל"ז, קלטות מס' 2533 א-ד. והשווה גם: לזר, פרקי בריחה, מס' 32(7), עמ' 5.
21. על כך מספר חייל הדיוויזיה הליטאית מיוצאי 'השומר הצעיר' בוילנה שבא להתייעץ בנושא זה עם א' קובנר בסתיו 1944 ושמע מפיו את ההוראה הבאה: כל עוד יש קרבות, כל עוד יש מלחמה - לא לזוז ולהמשיך (להילחם). עדות מנשה חייקין, מל"ז, עמ' 28; אישור מלא להוראה זו בעדותו של א' קובנר משנת 1962, אשר מובאת כלשונה וכדברה ב'ראשי-תה של הבריחה כתנועת המונים', (הערה 14, לעיל), עמ' 25, והשווה גם: קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 305.
22. בקשה להקמת שני בתי-ספר ופנימיות לילדים יהודים, בקשת ההקצאה של משאבים לדירות, לבוש ומצרכי מזון ליהודים נזקקים, כלולה בתזכיר לשלטונות, שהוגש באוגוסט 1944 בחתימת א' קובנר, המשורר א' סוצקוור וד"ר ב' בלוז. עותק מתעודה זו מצוי בארכיון מורשת, מס' D 1432. על מעורבתו של קובנר בפעילות זו, ראה גם עדות ב' בלוז, מל"ז, עמ' 15. ב-5 בנובמבר אותה שנה חתם א' קובנר (בתואר מ"מ יו"ר הוועדה לאיסוף ועיבוד שיטתי של תעודות התרבות היהודית) על תזכיר נוסף להקמת מכון לתרבות יהודית. ארכיון מורשת, ד, שם, שם.
23. על השתלבות פקיד בכיר זה בתנועת 'הבריחה', ראה עדות א' ישפן, מל"ז, עמ' 4 ואילך.
24. בין אלה היו: זלדה טרגר-ניסנילביץ, שנשלחה לביאליסטוק (מאוחר יותר הייתה אחראית על תחנת המעבר של 'הבריחה' בלבוב); ויטקה קמפנר - לגרודנה וחסייה ווארשאבצ'יק - לקיוב; שרה לייבנון-כנימיני ביקרה בלידה, בארנוביץ ולוניניאץ; ברוך ופנינה גרודניק-גופר מקובנה נשלחו לאזור דונבאס שבאוקראינה; חבר מטה 'הבריחה', יצחק קובלסקי, ניצל את ביקורו בתפקיד, במוסקווה, לשם השגת מידע וקשרים. שליחות

- מיוחדת במינה ביצעה הפרטיזנית לשעבר צסיה רוזנברג: בשלהי סתיו 1944 הוטל עליה לחפש את החברים מ'הריכוז החלוצי' ו'השומר הצעיר' בוויילנה שעשו את תקופת המלחמה כפליטים בתוככי בריה"מ, בעיקר באזור טאשקנט. מחופשת לנציגת העתון היהודי איניקייט הגיעה צסיה למוסקווה – כשנתיים לפני כן ניסתה להגיע לשם בשליחות הארגון הפרטיזני מגטו וילנה – על-פי צירוף מקרים נדיר פגשה בתחנת הרכבת חלק מתברי ה'ריכוז' כשהם בדרכם לפולין. קובנר, 'ראשית הבריחה כתנועת המונים', עמ' 23.
25. הפגישה הוקלטה במסגרת הרב-שיח, שנערך בספטמבר 1983, בדירת ל' לידובסקי בתל-אביב.
26. לפי אחת הגרסאות סוכם גם, ש'הוויילנאים יספקו אנשים וניירות מתאימים', לזר, פרקי הבריחה, מס' (6)31, עמ' 9.
27. יום לפני היציאה חתם ד"ר אמרנט (בתואר מזכיר מדעי של הוועדה לאיסוף ולעיבוד שיטתי של תעודות התרבות היהודית) יחד עם אבא קובנר על תזכיר לממשלה בדבר המכון לתרבות יהודית בוויילנה (ראה סוף הערה 22).
28. לפי קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 306.
29. הפרטים, לפי תחקירו של פרופ' יהודה באואר, שהובאו בפרק 'ראשית הבריחה', בספרו הבריחה, מרחביה 1973, עמ' 23. פרק זה (שהוא למעשה שכתוב מחדש של מאמר שלו תחת אותו שם בילקוט מורשת, 4, 1965, עמ' 93-117) היווה עבורי תשתית חשובה ומסגרת התייחסות לסיקור התקופה מיולי 1944 ועד ינואר 1945.
30. לפי עדות א' קובנר 'היה על אמרנט לחזור כדי למסור לנו על הדרך ועל הסיכויים, ועל רוז'קה היה להמשיך בדרך. ... מה שלא הוחלט הוא, שרוז'קה תעלה לארץ-ישראל, מתוך: קובנר, 'ראשית הבריחה כתנועת המונים', עמ' 28.
- באור שונה במקצת מובאת עובדה זו במקור אחר, לאמור: 'באחד הימים נתקבל מרוז'קה מברק מחיפה. הדבר עורר תמיהה בין החברים בוויילנה, באשר ההוראה שניתנה הייתה, שעליה לחזור לוויילנה. על אף זאת, דבר הגיעה לארץ שימש גם גורם מזרז ומזרז לצאת לדרך', מתוך: לזר, פרקי בריחה, מס' (6)31, עמ' 9.
31. רתיעה מסוימת מיציאה לרומניה דרך צ'רנוביץ רווחה בין החברים בקובנה. על כך מספרת בעדותה מאשה גאיל-ירון: 'אמרו לנו שמידת הסיכון ליוצאים דרך צ'רנוביץ היא גדולה יחסית (כ-80%) אך האפשרות לצאת לדרך זו היא מזדנית. ואילו הסיכון לצאת דרך פולין הוא קטן יחסית (20%), ברם יהיה צורך לחכות להזדמנות זמן בלתי-יודוע'. חברים קשישים או מטופלים באחים קטנים בחרו אמנם לצאת בדרך השנייה. גם ד"ר יצחק קשיב (קפצ'בסקי), שהיה מראשי ה'קואורדינציה' הציונית בקובנה, נזכר שהיו לו ספקות גדולים בעניין היציאה לצ'רנוביץ, ועל כך דיבר עם רוז'קה ועם ניסן רוזניק. מתוך עדות ביום העיון של יוצאי ליטא ולטביה (לעיל, הערה 20).
32. לפני ששושנה זימון מקובנה יצאה לצ'רנוביץ, סיפק לה ניסן רוזניק שני אישורים מזויפים: האחד על היותה פרטיזנית, והשני על נסיעתה אל בני משפחתה באזור צ'רנוביץ. למאשה

גאיל-ירון ניתנה תעודת-מסע לעיר חוטיין שבסמוך לצ'רנוביץ. מתוך עדות ביום העיון של יוצאי קובנה (לעיל, הערה 20).

33. לפי עדות שושנה זימון (ראה הערה קודמת), היה עליה להכין 6,000 רובל – סכום משוער – להברחת הגבול. חלק מהיוצאים הצטיידו במטבע זהב מתקופת רוסיה הצארית, שערכו היה שווה לסכום הנ"ל.

34. מתוך: לזר, פרקי בריחה, עמ' 11-12.

35. ראה עדות א' ישפן, מל"ז, ד, עמ' 20 ואילך, והשווה גם עדות שושנה זימון מיום העיון של יוצאי קובנה (לעיל, בהערה 20).

36. להלן קטע מתוך נאמו של ד"ר אמרנט בבית-המשפט:

רוב האסירים הם פרטיזנים שנלחמו בנאצים, הקריבו עצמם למען המולדת, רובם נפצעו. על עוז רוחם ונכונותם להקרבה הם קיבלו אותות הצטיינות, ובשובם מהיערות ראו את חורבן בתיהם ובתי אבותיהם – בית-קברות יהודי גדול. ולכן הם רוצים לנסוע לארץ-ישראל, אל קרוביהם, להתחיל מחדש את חייהם. וכי אפשר לחיות בבית-קברות? ... והרי שכניהם הליטאים והפולנים שיתפו פעולה עם הגרמנים וידיהם מגואלות בדם יהודים. וכי איך אפשר לחיות באווירה ספוגה שנאה תהומית ליהודי, על אדמה זו הספוגה בדם יהודים? ... מתוך: דוד יוכבדוביץ-כהני, גלגולי מחילות – דרך גטאות, יערות, גבולות וארצות לארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה, מרחביה תשל"ג, עמ' 153.

37. דוגמא מייצגת לכך עשוי לשמש פירוט מסעו של הפרטיזן לשעבר דב לויין שיצא מווילנה

ב־17 בינואר 1945 והגיע לארץ באוקטובר אותה שנה. ראה מפה מצורפת כקובץ זה.

38. השווה: לויין, לבטי שחרור, עמ' 65; שאול (פאווליק) ביילנסון, שהיה איש מחתרת ציונית

בקובנה ב־1940, ברח לרוסיה ומשם ניסה לעבור את הגבול הסובייטי-פרסי (ב־1941)

כדי להגיע לארץ. הוא חזר בסוף 1944 לליטא מן השירות הצבאי, והספיק להידבר עם

מטה 'הבריחה' על השתלבותו העקרונית. אולם משכא לפגישה, לא מצא את אנשי שיחו,

שנאלצו לעזוב בדחיפות את הארץ. אי לכך נדחתה השתלבותו ב'בריחה' באופן גורלי:

הוא נאסר ונכלא לתקופה ממושכת. על כך ראה להלן, הערה 68.

39. אחת השמועות שנפוצו בווילנה אז הייתה שאחדים מאסירי צ'רנוביץ הובאו לכלא לוקיש-

קי המקומי. נמצאו גם אנשים שתכננו להביא להם חבילות...

40. למעשה נזקקו לניירות מזויפים גם יהודים שהיו בעבר אזרחים פולניים, אבל מסיבות

שונות לא יכלו להוכיח זאת או שחששו להופיע בשמם האמיתי. מספר פרטיזן יהודי

משוינציאן: 'למעשה הייתי אזרח פולני, אבל ידעתי שבתפקידי הפעיל בכוחות המזוינים

של בריה"מ לא ייתנו לי לצאת, ולא העזתי לבקש. לכן, כשהייתי בווילנה, לקבל אות

ההצטיינות, סידרתי לי שם ניירות ושם בדוי, תמורת כסף.' יצחק ארד, 'מפרשת חיים

אחת', ילקוט מורשת, י"ד, 1972, עמ' 63. בדומה לזה נהג גם הפרטיזן חיים גכטל-גלעין,

שמוצאו מן העיירה הפולנית פיצ'ייב: הוא קנה תעודת רפטריאנט, כפי שעשו זאת חבריו

- הליטאים (מתוך עדותו ביום העיון של יוצאי ליטא ולטביה, ראה הערה 20 לעיל, קלטת מס' 2533).
41. ביניהם רבקה קארפינקס, דוד ארליך, עקיבא זייצב (מיוצאי בית"ר), מיכאל גלבטרונק-יצחקי (לשעבר איש אב"צ), חיים גכטל-גלעין ('החלוץ הצעיר') וכו'. פרטים ראה: לזר, פרקי בריחה, 32(7).
42. וביניהם רחל רוזנצווייג-לוין, יצחק קאפצ'בסקי-קשיב ('החלוץ הצעיר'), מרים לומיאנסקי (בית"ר) ואחרים.
43. ביניהם הייתה רבקה קארפינקס (כנזכר בהערה 41) שדירתה שימשה מקום לפגישות ומרכז מידע לחברי קובנה (ראה גם עדות רחל רוזנצווייג ביום העיון של יוצאי ליטא ולטביה, כנזכר בהערה 20). גם ביתם של אסתר ודוד ארליך בוילנה הפך מעין אכסניה לחברים שבאו מקובנה וממקומות אחרים.
44. בתחילת 1945 עלתה בדרך-כלל תעודה כ-10 רובל זהב מתקופת הצאר או כ-3,000 רובלים סובייטיים. סכום זה היה שווה בערך ל-8 חודשי משכורת של פועל או פקיד בדרגה ממוצעת (לפי: לזר, פרקי בריחה, 32(7), עמ' 7). המחיר המשיך לעלות עם הזמן.
45. הייתה זו דירה של פרטיזנית לשעבר בשם זינה, שגרה עם בני משפחתה, ניצולי השואה. היא קיימה גם את הקשר ואת סידורי התשלום עם פקידי ועדת הרפטריאציה המקומית, שהיו ספקי תעודות.
46. בנושא זה לא תמיד שררה תמימות דעים בין הפעילים. אחדים טענו שאין לטפל בהוצאת אישים ועסקנים שלא נהגו כשורה בתקופת הגטו. על כך ראה עדויות יצחק קשיב, רחל רוזנצווייג וחיים גלעין, ביום העיון של יוצאי ליטא ולטביה (לעיל, הערה 20).
47. עדות רחל רוזנצווייג-לוין, שם.
48. מעשה באחד מיוצאי בית"ר בקובנה, בשם סירוט, שעמד להפסיד את תורו ביציאה בגלל היותו מרותק למקום עבודתו; ביום המיועד הגיע למקום עבודתו אחד מפעילי 'הבריחה', שעבד בשירותי הביטחון, ודרש ממנו להתלוות אליו, וזאת לעיני יתר העובדים והמנהל. סירוט לא חזר לעבודה, ארז את חפציו ויצא במסגרת 'הבריחה' לפולין. ימים אחדים לאחר מכן עזב את ליטא באותה דרך איש הביטחון הנ"ל, הוא חיים גכטל. ראה עדותו, שם.
- מחנכת כבית-הילדים היהודי שחששה לנטוש את משרתה קיבלה זריקות שגרמו לדפיקות לב עד כדי קביעה רשמית של מחלת לב קשה. כך אופשר לה לגסוע לפולין, ללא חשש מעקב. עדות נסיה אורלוביץ-רוזניק, מל"ז, עמ' 9.
49. שני הפעילים חיים גכטל ויצחק קאפצ'בסקי, שבאו כל אחד בנפרד למסור לה את המידע והתעודות, נתקלו לדבריהם בהסתייגות מצדה. רק ערב יציאתו של קאפצ'בסקי מליטא (14 באפריל 1944) הצליח לשכנעה שתקבל את החומר (לפי עדויותיהם, לעיל, הערה 20); לפי גרסתה שלה, אכן נפגשה עם קאפצ'בסקי ואז נקבעו הדברים האלה:
- א. הפעולה איננה נעשית חס וחלילה כדי לפגוע בבריה"מ, שלה אנו מאחלים ניצחון מלא וסיום מהיר של המלחמה, שהיא גם מלחמתנו כיהודים. אנחנו מבקשים רק להגיע

למולדתנו ארץ-ישראל.

ב. הפעולה, לפיכך, מוגבלת אך ורק להוצאת קבוצה קטנה של פעילים ציוניים לשעבר, שהתארגנו למטרה זו.

ג. בקרוב יבוא אליה אחד מן הקבוצה וימסור לה פרטים ואת כל החומר הנחוץ לפעולה. הוא, קאפצ'בסקי, עוזב בקרוב. לשאלתה, לשם מה נחוץ המשך הפעולה אם הם כבר יוצאים ממילא, ענה, כי נשארים חברים אחדים שטרם השתחררו מן הצבא, וכאלה שמחכים לבני משפחה שאולי יחזרו ממחנות הריכוז המשתחררים. ידוע לה כי יצחק שהה עוד כחודש בליטא, אבל לא התקשר אתה עוד. לא ארכו הימים ובא בחור צעיר ומסר לה על שיטת ארגון היציאה וכן חומר שהיה נחוץ לארגון הבריחה. שרה נשמית, מתוך דבריה ביום עיון על ספר הבריחה של יהודה באואר, שנערך באפריל, 1975, באפעל, עמ' 36-37.

50. היו אלה שמואל גלבלום (או גלבורט) מקובנה, ד"ר רייכמן משאבלי, מרים ואבא לביאש מווילנה. שם, עמ' 37-38.

51. על כך מספרת שרה נשמית כדלקמן: 'ביוני הגיעה אלי מלודז' שליחת 'הבריחה' הראשונה, היא ליזה טרשינסקי, חברת מפלגת פועלי-ציון. היא הביאה פתק חתום על-ידי טדי פיק ז"ל וכו מילות הקוד: טיול ובריחה, הוראה להשתמש במונחים אלה וכן רשימת שמות של חלוצים, שיש לחפש אחריהם ולשלחם. היא הביאה גם סכום כסף להוצאות הפעולה'. שם, והשווה מכתבה מה-17 ביולי 1984 אל דב לוין. על שליחה נוספת, זהבה, שהגיעה באוגוסט 1945, מספר בעדותו חיים גלעין (ביום העיון, לעיל, הערה 20).

52. אבא ויינשטיין-גפן, צעיר מיוצאי בית"ר (שלימים הפך לאחד הפעילים המרכזיים של ארגון 'הבריחה' במרכז אירופה), עסק בדרום ליטא בחיפוש אחרי רוצחי יהודים בתקופת השואה והעמדתם לדין. משהחלה 'האדמה בוערת תחתיו' והיה עליו לעזוב במהירות את ליטא, לא היו לו קשרים לבריחה המאורגנת. יציאתו נתאפשרה הודות לידיד פולני שמילא תפקיד בכיר בוועדת הרפטריאציה. השווה: א' גפן, פורצי המחסומים, עמ' 46-50.

53. לפי ל' ראן, אש פון ירושלים ד'ליטא, עמ' 319-322, שם הוא מביא גם פוטוטמאט של אישורים אלה, לרבות צורת החותמות המיוחדות לכל אחד מהם.

54. התלאות שעברו על משפחת ניצולים תוך מכירת בית-עץ בעיירה קרון, כדי לממן יציאתם לפולין: י' גאר, ווידערקלאנגען, באנד צוויי, תל-אביב 1971, עמ' 43-44.

55. פרטים על מאסרה של מורה יהודייה מווילנה שעמדה לצאת לרומניה במטוס ב-23 ביוני 1945, וכן על הניסיונות הפרובוקטיביים של השלטונות לפתות קבוצות נוספות כדי לאסרן בשעת מעשה, ראה: ל' צרי, מתופת אל תופת - סיפורה של צביה וילדשטיין, תל-אביב 1971, עמ' 80-110.

56. להלן קטע מתיאור אופייני של אחד מיהודי ליטא שיצא בדרך זו: 'בלילה אנו נפגשים במקום המיועד, גברים, נשים וילדים, וכולם שותקים, רציניים ומודאגים מהסכנות והקשיים הצפויים. אנו פועלים במהירות, מודחסים ונלחצים. מלמעלה מכסה יריעת ברזנט

- גדולה והטרנספורט זו בשעה טובה. אנו הרפטריאנטים נוסעים לפולין. 'א' ראסען, מיר ווילן לעבן, ניר-יורק 1949, עמ' 210-211.
57. ביניהם היו המנהלים אליעזר ירושלמי בוויילנה, רפאל לוין בקובנה, המחנכת נסיה אורלוביץ, צילה וילדשטיין ועוד. ראוי לציין, כי רובם גילו את תכניתם לצאת בפני האפוטרופוס הדגול של המוסדות האלה, הוא סא"ל פרופסור רבלסקי, שהיה הפסיכיאטר הראשי של החזית הביילורוסית השלישית בצבא האדום. צביה וילדשטיין, שעבדה בבית-הספר היהודי בוויילנה, מספרת: 'רוב העובדים והמורים נרשמו לצאת לפולין. אני עצמי התלבטתי קשות. חפצתי לצאת לפולין. קיוויתי למצוא שם את בעלי ולעלות משם לארץ-ישראל. אולם מאיך, ידעתי כי לא ימצא מי שיטפל ביתומים וידאג למחסורם. אף הפרופסור רבלסקי סבר, כי אסור לי לעזוב את ויילנה. למרות הכל מיהרתי במועד האחרון שנקבע להרשמה, ונרשמתי. חששתי, כי אם לא אירשם הפעם, לא אוכה לעולם לצאת מברית-המועצות. צרי, מתופת אל תופת, עמ' 85. כאשר מנהל בית-היתומים בקובנה, רפאל לוין, סיפר לסא"ל פרופ' רבלסקי שקשה לו לחיות בליטא, בין הליטאים שהרגו יהודים וכו', ענה לו: 'אני אשיג אווירון, ושנינו נטוס לחבר סטלין ונבקש רישיון להעביר את הילדים של בית-היתומים יחד אתך לפלשתינה', עדות ר' לוין, מל"ז, עמ' 17.
58. בין המשוחררים הרבים, בסתיו 1945, היו גם חברי 'השומר הצעיר' שבשעתו הסתייגו מנטישת הצבא האדום (ז"א עריקה) לטובת יציאה לארץ-ישראל. אחד מהם, מנשה חייקין (ראה לעיל הערה 21), יצא עתה, תוך זמן קצר, לפולין ותוך שנתיים הגיע ארצה. עדות מ' חייקין, מל"ז, עמ' 38-39, 52-53.
59. בלה גורביץ-רוזנברג, שהייתה חברת אב"צ ('ארגון ברית ציון') בגטו קובנה, מספרת בעדותה, שאחרי השחרור התקיימו בקובנה ויכוחים בין חברי הארגון שלה אם לפעול במקום או לצאת. מכל מקום, לא היה ברור לגמרי שצריך לצאת: לימים היא הכריעה 'שצריך'. היא יצאה בסוף 1945: 'ידענו שקיימת התארגנות הפועלת להעברת יהודים מבריה"מ, מליטא, לפולין. לא ידעתי מי עסק בזה. אבל מי שעסק ידע עלי. באו אלי ואמרו: יש אפשרות, את רוצה? ... יצאתי לדרך. התחנה הבאה הייתה ויילנה. הייתה לי כתובת, שהיה עלי להגיע אליה. כאן התרכזה קבוצה של חברים צעירים. צוידנו בתעודות זמניות של אזרחי פולין ... כלילה עלינו על משאית שנסגרה מעלינו בכיסוי. נסענו אל עבר הגבול ... המתנו על הגבול. האחרים ירדו, שוחחו, 'שימנו', בלשון המקצועית, את שוטרי הגבול. כבר האיר השחר כאשר הורם בפנינו מחסום. היינו בפולין. צ' דרור (עורך), דפי עדות, קיבוץ לוחמי הגטאות תשמ"ד, עמ' 124-125 (בהשמטות). בדרך דומה יצאה לפולין חברת אב"צ (לשעבר) מינה קמינסקי, ועמה חלק מן הארכיון של הארגון. לימים הביאה אותו לארץ.
60. הפרטים על הפעילות בשאבלי מתבססים על המקורות הבאים: עדות יונה רוזנפלד, מל"ז, ג', עמ' 7-8א; עדות מלכה פוגאצקי-שמאלי, ביום העיון של יוצאי קובנה (ראה הערה 20, לעיל); מרים רוזנפלד, 'ארגון הכריחה בליטא ולטביה', עבודת גמר במוסד החינוכי

הגליל העליון, 1973, עמ' 7-9.

61. הכוונה, בין היתר, ליומנו של ד"ר פיק (עסקן ציוני ידוע) משאבלי, שהועבר על-ידי הארגון. בנו טדי פיק (ראה אודותיו בהערה 51), שהיה מראשי נצ"ח בגטו שאבלי, פעל אז בארגון 'הבריחה' בפולין.
62. מרים לביאש, שכאמור הייתה אחת הפעילות המרכזיות בוויילנה, מספרת בעדותה, ששל-חו אליה חברה מפולין 'שהביאה אתה דרישות שלום וכתובות של חברים כבריחה וכסף'. הכסף היה מיועד לעזור להם להבריח את הגבול. היא הועברה במסגרת קבוצה בת חמישה חברים לפולין בנובמבר 1945. דרור (עורך), דפי עדות, עמ' 108.
63. יצחק רוגאלין היה פרטיון לשעבר, שגויס לאחר מכן לדיוויזיה הליטאית. בשעתו קיים מגע עם אבא קובנר (השווה הערה 21). בארגון 'הבריחה' השתלב רק כאשר הועבר לשרת בוויילנה. לדבריו סייעו לו המדים מאוד בפעילות זו. עדות י' רוגאלין, מל"ז, עמ' 5, 11.
64. עדות יעקב ינאי, מל"ז, עמ' 10. והשווה גם תוכן המכתבים של ארבעה חברי נצ"ח לשעבר בעת שירותם ביחידות קרביות בצבא האדום: א' איתי ומ' ניישטט, קורותיה של תנועה נצ"ח בלטביה, תל-אביב 1972 (להלן: נצ"ח בלטביה), עמ' 214-216.
65. ביולי 1945 יצא ש' יפה בניירות מזויפים לפולין יחד עם חברת-כיתתו לשעבר, חברת בית"ר, רעיה רוזנקביץ-לוינברג. בוורשה איתרו את פעילי 'הבריחה' במקום, ובסיועם הועברו דרך צ'כיה ואוסטריה (במדי הבריגדה הארץ-ישראלית) למילנו שבאיטליה. הוא חזר לפולין בתחילת נובמבר, ושהה שם כשישה שבועות בהכנות לחזרתו ללטביה.
66. נצ"ח בלטביה, עמ' 222. צבי נצר, מראשי הבריחה לפולין, מאשר, כי יהודי לטביה נשארו בצד באותה עת. אף על פי שארגון 'הבריחה' היה מגיע אליהם בלאו הכי, 'הייתה זו זכותו האישית של מולקה יפה, שהציג בפנינו את שאלת יציאתם של חברי תנועתו. כך, כמובן, עלתה השאלה של לטביה בכלל. אכן, הודות למולקה נוכחנו לדעת, כי יהודי לטביה "נשכחו". ברור שקיבלנו את דבריו בכל הרצינות. מולקה, לא זו בלבד שתבע מאתנו לפתוח לאלתר נתיבי יציאה מלטביה, אלא, כידוע, הטיל על עצמו תפקיד זה, שהיה כרוך בסכנה רבה. לא יכולנו לערער על החלטתו האישית הנחושה'. נצ"ח בלטביה, עמ' 225.
67. כך מספר יעקב ינאי: 'באתי בדברים עם אילקה זיידין ואייזיק כץ. אח"כ נפגשתי עם מיכאל בהט ויקותיאל שור. עד בואו של מולקה היוונו מיכאל, יקותיאל ואני את מטה הפעולה. התחלנו להרכיב רשימות. על מיכאל הוטל להקים קשר עם יוצאי עיירות לאַטְגָאָלְיָה שאותם הכיר מקרוב אחד אחד, ואילו על יקותיאל הוטל לבוא בדברים עם חניכי התנועה יוצאי דאוגאופילס (דווינסק). אני התקשרתי עם חברים בריגה. כך התפר-שה שרשרת של מגעים וקשרים'. שם, עמ' 228.
68. אחד מהם, שבשעתו ניסה לעבור את הגבול הפרסי ב-1941 (ראה הערה 38), מספר, שהמארב הוצב סמוך מאוד לפונאר (גיא ההריגה של יהודי וילנה בתקופת הכיבוש

- הנאצי). הנהג אמנם ניסה להגביר את המהירות, אבל זה לא עזר ... 'שוטטנו ביער ונכנסנו לביתו של איכר. נתנו לו את כל הכסף שהיה לנו, ובתמורה הוא הלכיש אותנו בכגדי איכרים והביא אותנו בחשאי לווילנה, שם חייתי במחתרת כמה חודשים'. עדות שאול ביילינסון ביום העיון של יוצאי קובנה (ראה הערה 20). פירוט לפי ב' גורביץ, 'על מחתרת הכריחה בליטא ובלטביה בשנת 1946', שבות, 10, 1984, עמ' 101-119.
69. היו גם כאלה שנידונו לשנות מאסר רבות, כמו שאול ביילינסון, שנאסר 10 חודשים לאחר מכן, ב-23 באוקטובר 1940, ונידון ל-10 שנים וכנ"ל גם שלמה גפן ואחרים. עדות ביילינסון (ראה הערה קודמת).
70. נצי"ח בלטביה, עמ' 231.
71. עדי שמיעה סיפרו, שבבית-הכנסת בדאוגאוופילס (דזוינסק) דובר בגלוי על 'הנסיעה במהרה בימינו' וכמה מן המועמדים לנסוע קרעו את התעודות הסובייטיות שלהם. עדות יאקא ינאי ביום העיון של יוצאי קובנה (לעיל, הערה 20).
72. שלום קפלן-אילתי בן ה-14 היה בין נוסעי השיירה שנתפשה בליל ה-5 בינואר 1946, והצליח להימלט מריצוי העונש שהוטל עליו (מוסד לחינוך מחדש של צעירים). הנער הוברח ב-28 בינואר לפולין, כבן למשפחת רפטריאנטים. בתחילת אפריל אותה שנה כבר הועבר לצרפת, והגיע בסוף החודש לארץ, באנייה 'שמפוליון' (עפ"י שיחה אישית עמו). ראה גם נספח מס' 2.
73. נצי"ח בלטביה, עמ' 229. ראוי לציין, כי לא הייתה הוראה מפורשת להימנע מהוצאת יהודים שאינם כלולים בסוגים דלעיל. אכן, היו מקרים מעטים שבהם הוציא הארגון התנועתי יהודים כאלה, תמורת תשלום. היה הכרח בכך, כאשר החברים נשארו ללא אמצעים כספיים להמשך הפעולה. שם, שם.
74. שם, עמ' 238. כדי שלא לעכב יתר על המידה גם את הרווקים בעלי העדיפות האחרונה, הוחלט שאנשי המפתח בגבולות יוחלפו באחרים, שיבצעו 2-3 משלוחים. הסדר זה היה רצוי מאוד מטעמי זהירות וטשטוש עקבות. אולם הסתבר כי לגבי חלק מן הפעילים אי-אפשר היה לקיים את הכלל שנקבע כרצוי. במקרים כאלה הועברו משפחותיהם בהקדם לפולין, ואילו הם עצמם נשארו בנקודות מוקד של הפעילות, עד הרגע האחרון. כלומר: 'סדר העדיפות קוים פחות או יותר על-ידי אנשי מטה, קובעי המדיניות, אלא שנוכח התנאים הם לא קיימו לגבי עצמם את כללי הזהירות שקבעו'. שם, עמ' 239.
75. בין היתר יצאו אז לפולין יצחק רוגלין ומישקה לויז מווילנה; הם 'השאירו "קשר" לחברים נוספים מאיר שומאכר ואריה יפה. אחריהם יצאו במאי 1946 יונה וראשה רוזנפלד משאבלי; מלכה פוגאצקי עם בעלה מקובנה ועוד.
76. עדות יאקא ינאי, ביום העיון (לעיל, הערה 20).
77. שליחויות אלו בוצעו על-ידי האנשים האלה: מאיר שומאכר ויצחק רוגאלין, שהגיעו לעיר הנמל קלאיפדה; לייבל למפרט - לקניגסברג; שמעון בקין ושמואל יפה - לעיירה ראחוב, השוכנת ביערות הקארפטים סמוך לגבול רומניה.

78. חבר נצ"ח בלטביה, לייבל למפרט, שביקר בנמל קניגסברג במסגרת שירותו הצבאי, נוכח לדעת 'שקיימת אפשרות-מה להסתנן מכאן לאניות המפליגות למערב אירופה'. על כך דיווח מיד לשמואל יפה ונצטווה לבצע בדיקה חוזרת. כן נשלח לכאן שליח נוסף. הסתבר 'שנתיב זה אינו בא בחשבון, אלא ליחידים, ואף זה בספק ודאי. ... מלבד זאת הדבר היה כרוך במחיר יקר ובסיכון רב'. נצ"ח בלטביה, עמ' 233. קבוצה מקובנה שמנתה כמניין אנשים ניסתה לעבור לפולין, במרס 1946, דרך פרוסיה המזרחית, אך רובם נאסרו ליד הגבול ונידונו לעונשי מאסר. עדות יעקב יפה ביום העיון (לעיל, הערה 20).

79. באותו אזור התגלה גם ליטאי שהסתיר יהודים בתקופת הכיבוש הנאצי, והלה הבטיח לתת מקלט ביום צרה גם בעתיד. למעשה 'לא הנימוקים הפוליטיים הכריעו בעניין זה, אך לא רצינו להסתבך ובעיקר - ששום גוף זר לא יהיה מעורב בעניין שלנו'. עדות יאקא ינאי ביום העיון (לעיל, הערה 20).

80. ראה עדויות ישראל פרידמן, מל"ז, עמ' 26; יאקא ינאי, מל"ז, עמ' 10.

81. הכוונה לתריסר דירות שנשכרו או הועמדו לרשות הארגון בוילנה ע"י בעליהן, בחלקם פעילים מקומיים, כמו בצלאל ונחמה טאומן, מיכאל ורבקה רפסון, יהודית שישלוב-רפר ועוד. נצ"ח בלטביה, עמ' 236.

82. הייתה תכנית לכוא בדברים בדבר הברחתו לפולין של גיבור כריה"מ וולף וילנסקי.

83. שם, עמ' 261. והשווה עדות יאקא ינאי ביום העיון (ראה הערה 20 לעיל). מקור אחר נותן את הנתונים הבאים: 'בחודשים אפריל-מאי הצליחה המחתרת להבריח 140 אנשים, לעור מת כ-30 איש בפברואר ובמרס'. גורביץ, 'על מחתרת הכריחה בליטא ובלטביה', עמ' 118.

84. הדבר התאפשר לאחר שאחד מפעילי הארגון בשם ליובקה מינדל הצליח לשחד את סא"ל קארפוב, הנציג הסובייטי בוועדת הרפטריאציה המעורבת בבאראנוביץ.

85. תיאור ופירוט יתר של שני מבצעים אלה ראה: י' רוזנפלד, 'נתיב הכריחה', ספר השומר הצעיר בליטא, תל-אביב 1985, עמ' 336-342.

86. במרכז 'הכריחה' בלודז' היו גם חיים שר, ליובקה מינדל, רעיותיהם ושני ילדים, אלה ובבקה, וכן נחמיה גרוס, שהצטרף לפעילות, וחברתו שרה.

87. במרכז 'הכריחה' בלודז' הוחלט מכבר שעל מולה ויאקא לסיים בהקדם את פעילותם ולצאת לפולין, כי השניים מסכנים את עצמם במידה יתרה. נצ"ח בלטביה, עמ' 241.

נספח 1

שאלון*

חבר(ה) יקר(ה):

כאחד משרידי היהודים בארצות הכלטיות, שזכו להגיע לארץ־ישראל סמוך לסיום מלחמת העולם השנייה, אנא מלא מיד ובקצרה מספר פרטים, העשויים לסייע לנו בחקר הנושא.

1. שם משפחה (דאו ודהיום)
2. שם פרטי (כנ"ל)
3. יצאתי מליטא/לטביה/אסטוניה/(שם העיר) בתאריך
4. הגעתי לארץ־ישראל בתאריך
5. שמות התחנות ומקומות השהייה בדרך
6. עם מי עוד יצאתי ביחד (שמות)
7. האם היו לך תפקידים מיוחדים, אלו?
8. ממי קיבלת את הקשר הראשוני?
9. אלו תעודות היו בידך ומה היה טיבן?
10. האם נעצרת, נאסרת וכד' בדרך?

* נשלח ב־1984 ל־40 איש לצורך חיבור זה.

נספח 2

מה קרה לשליח הסוכנות בוילנה?

אני עולה חדש מברית המועצות, מוילנה. בשנת 1945(6) לקחתי חלק בעבודה מחתרית שעסקה בהברחת יהודים מברית המועצות לא"י. באותו זמן נמצא בוילנה שליח מהסוכנות היהודית העולמית שניהל את העבודה הזו. לצערנו הגדול המשלוח האחרון נכשל, אנשי הקג"ב הקיפו את האוטובוסים שבהם נסעו היהודים ופתחו בירייה. כתוצאה מכך נהרגה בחורה צעירה, אחדים נפצעו וכל הנוסעים נעצרו. בין העצורים נמצא גם ילד בן 10. הילד הזה נמלט מהקג"ב, ולפי החלטת המחתרת הסתירו בביתי את הילד יחד עם שליח מהסוכנות, שעל עקבותיו עלו

אנשי הקג"ב. השניים היו בביתי עד שאנשי הזמזמת מצאו אפשרות לשלוח אותם הלאה.

עם הילד ההוא, שעכשיו הוא מרצה באוניברסיטה ברוחבות, ד"ר שלום אילתי (קפלן), כבר באתי בקשר לשמחת שנינו. מאוד רציתי לדעת את גורל השליח מהסוכנות, שאותו ליוויתי מביתי לתחנת מסילת הברזל בוילנה במדים של חייל הצבא הסובייטי ובמסמכים הנחוצים. בגרמניה הכרתיו בשם 'אריה'. חוץ מזה, אני זוכר שאצבע של יד אחת הייתה אצלו לא בסדר.

יעקב גולזברג

ראשון לציון

° מקור: מעריב, 21.5.1972